

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

20. YÜZYIL BAŞLARINDA BURSA'DA EĞİTİM ÖĞRETİM
FAALİYETLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

İsmail GİRGİN

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Uğur ÜNAL

Ankara - 2011

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

20. YÜZYIL BAŞLARINDA BURSA'DA EĞİTİM ÖĞRETİM
FAALİYETLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
İsmail GİRGİN

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Uğur ÜNAL

Ankara - 2011

Yüksek Lisans Tezi İçin Jüri Üyeleri Onay Sayfası

ONAY

İsmail GİRGİN tarafından hazırlanan “20. Yüzyıl Başlarında Bursa’da Eğitim Öğretim Faaliyetleri” başlıklı bu çalışma, 08/09/2011 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim / Yakınçağ Tarihi Bilim dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan: Prof. Dr. Hamza KELEŞ

İmza

Üye: Doç. Dr. Mustafa EKİNCİKLİ

İmza

Üye: Doç. Dr. Uğur ÜNAL

ÖNSÖZ

Tarih boyunca önemli bir yerleşim yeri olan Bursa, Osmanlı Devleti'nin "beylikten-devlete" geçişi aşamasında bir kilit noktası olması bakımından büyük önem taşımaktadır. Osmanlı Sultanları tarafından da her dönemde ilgi gören Bursa'ya pek çok devlet ricali tarafından, mektep, medrese, imâret ve câmi gibi farklı sahalarda hizmet veren kurumlar inşâ ettirilmiştir.

Her dönemde olduğu gibi 19. yüzyılda da eğitim alanında yapılan reform ve çalışmalarda en gözde şehirlerden biri de Hudâvendigâr Vilâyeti'nin merkez sancağı olan Bursa şehri olmuştur. Örneğin vilâyet maârif müdürü ilk defa Bursa'ya tayin edilmiştir, İstanbul dışında ilk rüşdiyelerin, idâdîlerin, askerî ve sanat okullarının açıldığı büyük merkezlerden birisi de Bursa olmuştur. Bursa'nın böylesine önemli bir şehir olmasının sebebi olarak İstanbul'a coğrafi bakımdan yakın olmasının yanı sıra Bursa'da yaşayan halkın kültürel ve ekonomik açıdan çevresindeki diğer vilâyetlerden daha iyi durumda olmasını gösterebiliriz.

Bu noktadan hareketle, çalışmamızda 19. yüzyıl eğitim öğretimde modernleşme hareketleri bağlamında Hudâvendigâr Vilâyeti'ndeki Maârif İdaresi, Bursa Sancağı'ndaki mevcut okullar, bu okullardaki idareciler, öğretmenler, öğrenci sayıları ve verilen dersler, medreseler, görevli müderrisler ile gayrimüslim ve yabancı okulları hakkında bilgi vermeye çalıştık.

Tezin hazırlanması aşamasında hiçbir yardım ve desteğini esirgemeyen danışmanım Doç. Dr. Uğur ÜNAL'a, her konuda bana güç veren aileme ve maddi manevi desteklerini gördüğüm herkese teşekkürlerimi sunuyorum.

İsmail GİRGIN

Ankara – 2011

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	ii
TABLO LİSTESİ	v
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ: 19. YÜZYIL BAŞLARINDAN 20. YÜZYIL BAŞLARINA OSMANLI'DA EĞİTİM ÖĞRETİM FAALİYETLERİNE BAKIŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

20. YÜZYIL BAŞLARINDA BURSA'DA MAÂRİF İDARESİ

I. VİLAYETİN İDARİ YAPISI	12
II. BURSA MAÂRİF TEŞKİLATININ YAPISI VE DEĞİŞİMİ	15
III. BURSA'YA BAĞLI KAZALARDAKİ MAÂRİF İDARELERİ	22
A. Adranos (Orhaneli) Kazası	22
B. Gemlik Kazası	24
C. Kirmasti (Mustafakemalpaşa) Kazası	25
D. Mihaliç (Karacabey) Kazası	26
E. Mudanya Kazası	27
F. Pazarköy (Orhangazi) Kazası	28

İKİNCİ BÖLÜM

20. YÜZYIL BAŞLARINDA BURSA'DA İLK VE ORTAÖĞRETİM KURUMLARI

I. TANZİMAT'TAN 20. YÜZYIL BAŞINA KADAR (1839-1900) OSMANLI'DA MODERN EĞİTİM KURUMLARI	30
---	----

II. BURSA'DA İBTİDÂÎ MEKTEPLER	34
III. BURSA'DA ORTA MEKTEPLER.....	40
A. Bursa Rüşdiyeleri.....	40
B. Bursa İdâdîleri.....	48

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

20. YÜZYIL BAŞLARINDA BURSA'DA MESLEKÎ VE ASKERÎ EĞİTİM KURUMLARI

I. BURSA'DA MESLEKÎ MEKTEPLER	58
A. Hamîdiye Sanâyi Mektebi	58
B. Hamîdiye Zirâat Ameliyât Mektebi	63
C. Harîr Dârüttahsîl Mektebi	64
D. Hadîka-i İrfân Mektebi.....	65
E. Harîr Dârüttalîm Mektebi.....	65
F. Dârülmuallimîn.....	66
II. BURSA'DA ASKERÎ MEKTEPLER	69

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

20. YÜZYIL BAŞLARINDA BURSA MEDRESELERİ

BURSA MEDRESELERİ.....	78
------------------------	----

BEŞİNCİ BÖLÜM

20. YÜZYIL BAŞLARINDA BURSA'DA AZINLIK VE YABANCI OKULLARI

I. BURSA'DA AZINLIK OKULLARI	82
II. BURSA'DA YABANCI OKULLARI.....	89
A. Amerikan Okulları	92

B. Fransız Okulları	93
C. Rus Okulu	94
SONUÇ	95
KAYNAKÇA	97
EKLER	108
ÖZET	113
ABSTRACT	114

TABLO LİSTESİ

Tablo No	Tablonun Konusu	Sayfa
Tablo 1:	20. Yüzyıl Başlarında Hudâvendigâr Vilâyeti'nin İdâri Taksîmatı	14
Tablo 2:	1893 Senesinde Bursa Sancağı'nın Nüfus Dağılımı	14
Tablo 3:	1895-1907 Yılları Arasında Hudâvendigâr Vilâyeti Maârif Müdürleri	18
Tablo 4:	1906 Senesinde Hudâvendigâr Vilâyeti Maârif İdâresi'nin Gelirleri	21
Tablo 5:	Osmanlı Vilâyetleri'ndeki Mektepler ve Öğrenci Sayıları	34
Tablo 6:	1894 Yılında Hudâvendigâr Vilâyeti'nde Bulunan İbtidâî Mektepleri	37
Tablo 7:	1906 Senesinde Bursa Sancağı'ndaki Sıbyan Mektepleri	38
Tablo 8:	1906 Senesinde Bursa Sancağı'nda Bulunan İbtidâî Mektepleri	38
Tablo 9:	1894-1895 Yılları Arası Bursa Sancağı'ndaki Sivil Rüşdiyeler	45
Tablo 10:	1906 Senesinde Hudâvendigâr Vilâyeti Rüşdiyeleri	45
Tablo 11:	1898-1903 Yılları Arasında Bursa Sancağı'ndaki Rüşdiyelerin Muallimleri ve Öğrenci Sayıları	46
Tablo 12:	İdâdî Mekteplerinde Okutulacak Dersler	50
Tablo 13:	1894-1895 Yıllarında Bursa Yatılı İdâdîsi'nin Öğrenci Miktarı	52
Tablo 14:	1898-1903 Yıllarında Bursa Yatılı İdâdîsi'nin Öğrenci Miktarı	54
Tablo 15:	1898-1903 Yıllarında Bursa Yatılı İdâdîsi'nin Memur Kadrosu	55
Tablo 16:	Hamîdiye Sanâyi Mektebi'nin Ders Programı	61
Tablo 17:	Kuruluşundan 1908 Yılına Kadar Hamîdiye Sanâyi Mektebi'nin Müdürleri	63
Tablo 18:	Kuruluşundan 1906 Yılına Kadar Bursa Askerî İdâdîsi'nin Müdürleri	73
Tablo 19:	1895-1906 Yılları Arasında Bursa Askerî İdâdîsi'nde Görev Yapan Hocalar ve Öğrenci Miktarları	74
Tablo 20:	1895-1906 Yılları Arasında Bursa Askerî Rüşdiyesi'nde Görev Yapan Hocalar ve Öğrenci Miktarları	76
Tablo 21:	20. Yüzyıl Başlarında Bursa Medreseleri ve Öğrenci Miktarları	79
Tablo 22:	20. Yüzyıl Başlarında Hudâvendigâr Vilâyeti Medreseleri'nin Sancaklara Göre Dağılımı ve Öğrenci Miktarları	80
Tablo 23:	1906 Senesinde Bursa Medreseleri, Hocaları ve Öğrenci Miktarları	81
Tablo 24:	1885 Yılında Bursa Nüfusunun Dağılımı	86
Tablo 25:	1895 Yılında Bursa'daki Gayrimüslim Okullarının Öğrenci Miktarları	87

Tablo 26:	1898-1903 Yılları Arasında Bursa'daki Gayrimüslim Okullarının Öğrenci Miktarları	88
Tablo 27:	1906 Yılında Bursa'daki Gayrimüslim Okullarının Öğrenci Miktarları	89
Tablo 28:	1894-1895'te Bursa'daki Yabancı Okullarının Öğrenci Miktarları	92

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
B.O.A.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bkz.	: Bakınız
By.	: Bilgi Yok
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
D. S.	: Devlet Salnâmesi
Ed.	: Editör
h.	: Hicri Takvim
H. V. S. R.	: Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâme-i Resmîsi
m.	: Miladi Takvim
MF.MKT.	: Maârif Mektûbi
r.	: Rûmî Takvim
s.	: Sayfa
S. M.	: Salnâme-i Maârif
TTK	: Türk Tarih Kurumu
ty.	: Tarih yok
vd.	: ve diğerleri
Yay.	: Yayınları
Yay. Hazl.	: Yayına Hazırlayan / Hazırlayanlar

GİRİŞ

19. YÜZYIL BAŞLARINDAN 20. YÜZYIL BAŞLARINA OSMANLI'DA EĞİTİM ÖĞRETİM FAALİYETLERİNE BAKIŞ

Eğitim kurumlarının, bir ülkenin kalkınması ve ilerlemesinde, kültür ve medeniyetin gelecek nesillere aktarılacak devam ettirilmesinde büyük rolü vardır. Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar, genel hatlarıyla değişik maksatlara yönelik faaliyet gösteren çeşitli eğitim kurumlarından söz edilebilir. Bunları şöyle özetleyebiliriz: İlkokul düzeyindeki “sıbyan” mektepleri Osmanlı toplumunun hemen hemen her köy ve kasabasına yayılmıştı. Bu mekteplere beş on yaşları arasındaki çocuklar kabul edilir, onlara din ve ahlâk öğretilirdi¹. Ancak sıbyan mekteplerinin esas gayesi, çocuklara Kur'an'ı yüzünden okumasını öğretmektir². Eğitim öğretim kurumlarının temelini teşkil eden ve dönemin yüksek öğretim kurumu olan “medreseler” ise mülkî ve askerî sahada toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilecek düzeyde ilim adamı yetiştirmek üzere oluşturulmuştu³. Medreseler ve sıbyan mektepleri, devletin kontrolünden uzak, vakıf veya vakıflara bağlı olarak müstakil olarak hareket edebilen öğretim müesseseleri idi⁴.

Medrese ve sıbyan mektepleri dışında, Topkapı Sarayı içinde “Enderun Mektebi” bulunmaktaydı. Enderun Mektebi, askerî ve mülkî

¹ Mefail Hızlı, “Osmanlı Sıbyan Mektepleri”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, Ed. Güler Eren, C. V, Ankara, 1999, s. 207-217; Abdülkadir Özcan, “Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi”, **150. Yılında Tanzimat**, Ankara 1992, s. 442; İhsan Sungu, “Tevhidi Tedrisat”, **Belleten**, C. II, sayı: 7-8, Ankara, TTK, 1938, s. 398; Yahya Akyüz, **Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri (1848-1940)**, Ankara, 1978.

² Nafi Atuf Kansu, **Türkiye Maârif Tarihi Hakkında Bir Deneme**, Birinci Kitap, Ankara, 1930, s. 29; Sungu, **a.g.m.**, s. 398; Aziz Berker, **Türkiye'de İlk Öğretim (1839-1908)**, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1945, s. 7.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı**, Ankara, TTK, 1965, s. 1-3; Hasan Ali Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992, s. 9-15; Hikmet Bayur, **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri**, 2. Baskı, Ankara, TTK, 1989, s. 23-27.

⁴ Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Ankara, TTK, 1999, s. 57.

mevkiler için yönetici kadroları yetiştirmeye yönelikti ve Hristiyan tebaadan alınan yetenekli çocuklardan meydana gelmekteydi⁵.

Osmanlılarda asker ve zanaatçı yetiştirmek için Mehterhane, Cambazhane, Tophane, Humbarahane gibi çeşitli askerî teknik sanat mektepleri de mevcuttu. Askerî kurumların dışında, bürokrat (küttab) yetiştirmek üzere usta çıрак ilişkisi çerçevesinde “kalem” eğitimi veren “Bâb-ı Âli Mektebi” ve “Bâb-ı Defterî Mektebi” gibi mektepler de bulunmaktaydı⁶.

18. yüzyıla kadar adını saydığımız Müslümanlara hizmet eden bu mekteplerin dışında, Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimlere ait azınlık mektepleri (Ermeni, Yahudi, Rum ve çeşitli cemaatlere ait mektepler) de vardı⁷. Bunların yanı sıra 18. yüzyıla doğru sayıları artış gösteren yabancı okullar da mevcuttu ki, bunlar Osmanlı Devleti’nin yabancı devletlere verdiği ayrıcalıklardan (kapitülasyonlar) istifade ile kurulmuş olup misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde eğitim veren okullardı⁸.

Osmanlı Devleti’nin klasik dönemi içerisinde oluşturulmuş olan eğitim öğretim kurumları, kuruldukları dönemlerde süreklilik ve yenileşme açısından görevlerini yerine getirmiş olsalar da 17. yüzyıldan itibaren bu özelliklerini kaybetmişler; toplumda yenileşmeyi temin edecek esas görevlerini yapamaz olmuşlardır⁹.

Lale Devri’nden itibaren batılılaşma hareketlerinin başlaması ile başta askerî olmak üzere batılı tarzda okullar açılmaya başlandı. 1734’te “Hendesehâne”, 1773’te “Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn”, 1795’te ise

⁵ Osman Ergin, **Türk Maârif Tarihi**, C. I-II, İstanbul, Eser Kültür Yayınları, 1977, s.11; Bayur, **a.g.e.**, s. 23; Ülker Akkutay, **Enderun Mektebi**, Ankara, Gazi Üniversitesi Yay. 1984, s. 15-21; **Işıklar Askerî Lisesi Tarihi**, Bursa, Işıklar Askerî Lisesi Matbaası, 1999, s. 19.

⁶ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988’e)**, 3. Baskı, Ankara, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 1989, s. 110-112; **Işıklar Askerî Lisesi Tarihi**, **a.g.e.**, s. 22-24.

⁷ Hidayet Vahapoğlu, **Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**, İstanbul, Milli Eğitim Yayınevi, 1997, s. 10.

⁸ Reşad Ekrem Koçu, **Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar**, İstanbul, 1934, s. 6; Ayten Sezer, **Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923- 1938)**, Ankara, TTK, 1999, s. 7.

⁹ Koçer, **a.g.e.**, s. 234; **Işıklar Askerî Lisesi Tarihi**, **a.g.e.**, s. 22-24.

“Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn” bu tarz okullara örnek gösterilebilir¹⁰. Dolayısıyla 18. yüzyıl eğitim sahasında batılı tarzda askerî mekteplerin açılması ile geçirilmiştir¹¹.

II. Mahmut zamanında, genel bir eğitim politikasına sahip olunması gerektiğinin anlaşılmasıyla birlikte medrese dışında yeni bir eğitim sisteminin oluşturulması yönünde çalışmalara hız verilmiştir¹². Bu amaca yönelik olarak başlatılan reformların ilerleyen zamanlarda da devam edebilmesini ancak bu reformların önemini kavrayan genç bir nesille sağlanabileceğini fark eden II. Mahmut, modern tarzda okullar açmaya başlamıştır. Ayrıca her alanda kendini geliştirmiş devlet adamları yetiştirmek amacıyla 1830’lu yıllarda Avrupa’ya ilk defa öğrenci göndermiştir¹³.

İstanbul’da 1838 yılında ilk “Rüşdiye Mektebi”¹⁴ açılmıştır. Ancak ülkedeki öğretmen yetersizliği rüşdiyelerin ülke çapında yayılmasını engellemiştir¹⁵. Bu açığı kapatmak için 16 Mart 1848 (h. 10 Rebî’ül-âhir 1264)

¹⁰ Necdet Hayta, Uğur Ünal, **Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)**, 4. Baskı, Ankara, Gazi Kitabevi, 2010, s. 41, 50, 77; Edip Semih Yalçın vd. **Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürk İlkeleri**, 3. Baskı, Ankara, Siyasal Kitapevi, 2004, s. 39, 42; **Işıklar Askerî Lisesi Tarihi**, a.g.e., s. 26-29.

¹¹ **Salnâme-i Maârif** (Bundan sonra **S. M.** şeklinde kısaltılacaktır) **1319**, Def’a 4, s. 1.

¹² Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VIII, 6. Baskı, Ankara, TTK, 2003, s. 375-376.

¹³ Mahmud Cevat İbnü’ş Şeyh Nâfi, **Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı**, İstanbul 1338. Yeni harflerle 2. Baskı, aynı adla ve “**XIX Asır Osmanlı Maârif Tarihi**” alt başlığı ilavesi ile. Hazırlayan: Taceddin Kayaoğlu, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2001 s. 6; Mithat Sertoğlu, “Tanzimat’a Doğru”, **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri**, İstanbul 1990, s. 1-10; **Işıklar Askerî Lisesi Tarihi**, s. 33.

¹⁴“Rüşdiyeler”, sıbyan mekteplerinin programının takviyesiyle meydana gelen orta seviyedeki okullardır. Bugünkü 6, 7 ve 8’nci sınıfların karşılığı olarak kabul edilebilir. İlk açılan rüşdiyeler Mekteb-i Maârif-i Adlî (1838) ve Ulûm-ı Edebiye (1839) açılan yeni askerî okullara öğrenci ve devlet dâirelerine memur yetiştirmek, ayrıca da memurların bilgilerini arttırmak üzere kurulmuşlardır. Rüşdiye mektepleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Uğur Ünal, **II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)**, Ankara, Gazi Kitabevi, 2008; Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Ankara, TTK, 1999, s. 91-94; Muammer Demirel, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, **Türkler**, C. XV, Ed. Salim Koca vd., Ankara, Semih Ofset, 2002, s. 44; Mehmet Zeki Pakalın, “Rüşdiye”, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. III, s. 65-68; Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Ankara, TTK, 2004, s. 85; Faik Reşit Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış**, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi, 1964, s. 44; İlber Ortaylı, “Maârifin Son 150 Yıldaki Serencamı”, **Yeni Türkiye**, Eğitim Özel Sayısı, Sayı: 7, Ankara 1996, s. 464; Bayur, a.g.e., s. 28-29.

¹⁵ Kodaman, a.g.e., s. 16.

tarihinde İstanbul'da “Dârülmualimîn-i Rüşdî” açılmıştır¹⁶. Ayrıca 1846 (h. 1262) senesinde “Mekâtib-i Umûmiye Nazâreti” oluşturulmuştur¹⁷.

19. yüzyılda Avrupa okullarında ilk, orta ve yüksek öğretim olarak uygulanan eğitim sistemi, Abdülmecid zamanında oluşturulmuş olan “Geçici Eğitim Meclisleri” sayesinde Osmanlı Devleti'nde yer buldu¹⁸. 1851 (h.1267) senesinde Meclis-i Maârif'te, mekteplerde okutturulacak kitapları telif ve tercüme ettirmek üzere “Encümen-i Daniş” dâiresinin kurulmasına karar verildi¹⁹.

Encümen-i Daniş'in açılmasıyla ilgili olarak Mahmut Cevad'ın eserinde: “*Mukaddemâ teşkîl olunan Maârif-i Umûmiye Meclis-i Muvakkati'nin cümle-i mukarrerâtından olan Dârülfünûn te'sîsi maddesi ile tedrîs olunacak kütüb-i fenniye vücuda getirmek için bir de Encümen-i Dâniş teşkîli tezekkür ve tensîb edilerek bunun teşkîli dâr-ı mezkûrun hitâmına ta'lîk edilmiş idi. Beyhûde vakit zâyî' edilmemek üzere işbu Encümen'in bir an 'akdem küşâdıyla işe başlamasına menâfi'-i 'adîde me'mûl bulunmasına mebnî Dârülfünûn'un hitâmına kadar şimdilik ayda bir kerre Dârülmaârif mektebinde ictima' etmek üzere... aza-yı dâhiliyesi âtiyyü'l-beyân vükelâ-yı fihâm ve ulemâ-yı a'lâm ve ecille-i ricâl-i benâm ve aza-yı hâriciyesi sâir zevât-ı maârif-irtisâmdan ibâret olmak üzere 1267 Ramazânının on dokuzuncu Perşembe günü [18 Temmuz 1851] mehd-i 'ûlyâ-yı saltanat-ı seniyye devletlû ismetlû sultân-ı aliyyetü's-şân efendimiz hazretlerinin ihyâ buyurdıkları Dârülmaârif Mekteb-i münîfinde küşâdına emr ü irâde-i seniyye-i hazret-i şehen-şâhî müte'allik ve şeref-sudûr buyurulmasıyla...*”²⁰ denilerek, Encümen-i Daniş'in kurulduğunu belirtmiştir.

Encümen-i Daniş, esas olarak okulların ve açılacak darülfünûnunun ders kitaplarını hazırlayacak, halkın genel eğitimi ile ilgili faydalı eserleri telif ve

¹⁶ S. M. 1319, s. 7.

¹⁷ S. M. 1319, s. 6.

¹⁸ Raif Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)*, İstanbul, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, 2006, s. 26; Unat, a.g.e., s. 20.

¹⁹ S. M. 1319, s. 7.

²⁰ Cevat, age, s. 41-42.

tercüme edecek ve Türk dilinin geliştirilmesine çalışacaktır. Ayrıca bir bilim akademisi olarak hizmet vermesi düşünülmüştür²¹.

Mevcut eğitim öğretim müesseselerinin sayılarını arttırarak ve bu müesseseleri çağdaş bir yapıya kavuşturmak için ortaya çıkan mevcut okulları denetleme ve bu okulların faaliyetlerini düzenleme ihtiyacı²² ile Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'ni de bünyesine alarak, milli eğitimin hükümet örgütü içerisine dâhil olmasını sağlamak için Meclis-i Vükela'ya (kabineye) bağlı olarak bir nazır tarafından idare edilecek olan "Maârif-i Umûmiye Nezâreti" 17 Mart 1857 tarihinde oluşturulmuştur²³.

23 Ocak 1859 (h. 18 Cemâziyelâhire 1275) tarihinde kaymakamlık, müdürlük gibi Mülkiye memurları yetiştirmek ve öğrencilerine de Hesâb, Coğrafya, Ulûm-ı Servet, Nizâmat-ı Cedîde gibi dersleri verecek bir Mekteb-i Mülkiye ile İstanbul'da İnas (Kız) Rüşdiyesi tesis olunmuştur. Bu tarihe kadar memleketin birçok yerinde yeni rüşdiye mektepleri açıldığı gibi İstanbul'da da bir Orman Mektebi ve yine memur yetiştirmek üzere Mahrec-i Aklâm tesis edilmiştir²⁴.

Tanzimat Dönemi'nde sıbyan mektepleri yerine 1862 (h. 1279) senesinde "İbtidâî Mektepler" açılmasına karar verilmiştir. Gerçekleştirilen bu uygulamayla birlikte 3'er yıllık iki devreden oluşan ve böylece sıbyan-rüşdiye okullarını kapsayan 6 yıllık modern tarzda okullar da açılmıştır²⁵.

Haziran 1864 (r. Mayıs 1280) tarihinde biri "Mekâtib-i Müslime" ve diğeri "Mekâtib-i Rüşdiye ve Âliye Komisyonu" isminde iki Maârif-i Umûmiye Heyeti teşkil edilmiştir. Mekâtib-i Müslime Komisyonu; Müslümanlara mahsus her çeşit kitapların tetkikine, Mekâtib-i Rüşdiye ve Âliye Komisyonu da

²¹ A. İhsan Gencer, "Encümen-i Dâniş ve Mustafa Reşid Paşa", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri**, 13-14 Mart 1985, Ankara, 1987, s. 34; Lûtfi Efendi, "Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de Maârif Teşkilatı (1267-1287)", **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası**, C. XVI/17, sayı: 94, s. 302; Ergin, **a.g.e.**, s. 620; Kodaman, **a.g.e.**, s. 38.

²² Kodaman, **a.g.e.**, s. 39.

²³ Unat, **a.g.e.**, s. 22-23.

²⁴ **S. M. 1319**, s. 8.

²⁵ Cahit Baltacı, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", **Türkler**, C. XI, Ed. Salim Koca vd., Ankara, Semih Ofset, 2002, s. 455; İbrahim Ethem Başaran, **Eğitim Yönetimi**, Ankara, 1996, s. 98.

okulların iyileştirilmesi için gerekenlerin yapılmasına çalışacaklardır. Yine aynı sene içerisinde alınan kararlar, İstanbul'daki rüşdiyelerin 5 sene olarak eğitim vermelerine²⁶ ve her vilâyet merkezinde matbaaların kurulmasına karar verilmiştir²⁷. 1866 (h. 1283) yılında mekteplerin ihtiyacı olan kitapların tercümesi için bir de "Telîf ve Tercüme Dâiresi" teşkil edilmiştir²⁸.

1868 yılında İstanbul'da "Mekteb-i Sanâyi" isminde ıslahhâne niteliği taşıyan bir kurum oluşturulmuştur. Mekteb-i Sanâyi'de bölgenin ihtiyaçlarına göre öğrencilere bilgi ve tecrübe kazandırılmaya gayret edilmiştir²⁹. II. Abdülhamid döneminde bu okullar "Hamîdiye Mekteb-i Sanâyi-i Âlisi" adını alarak mezunlarına yedi yıllık idâdiye denk gelen bir diploma verilmiştir³⁰. Aynı senenin Muharreminde Osmanlı tebaası için Mekteb-i Sultânî ve Darüşşafaka açılması kararlaştırılmıştır³¹.

Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Ekim 1869 (r. Cemâziyelâhir 1286) tarihinde eğitimi bir bütün olarak düzenlemek amacı³² ile toplanmış ve "Dâire-i İdare" ve "Dâire-i İlmiye" isminde iki dâireden oluşan Meclis-i Kebir-i Maârif'i³³ oluşturmuştur³⁴. "1869 Nizâmnâmesi" adı verilen bu yönetmelik maârif teşkilatı ve mektepler hakkında bir takım tedbirler alıyordu³⁵. Nizâmnâmeye göre mevcut okullar "umûmî ve husûsî" (genel ve özel) okullar olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Genel okullar; ilköğretim okullarını meydana getiren Sıbyan Mektepleri³⁶, ortaöğretim okullarını oluşturan Rüşdiye, İdâdî

²⁶ S. M. 1319, s. 8-9.

²⁷ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara, TTK, 1997, s. 292.

²⁸ S. M. 1319, s. 9.

²⁹ Çadircı, a.g.e., s. 291.

³⁰ İlhan Tekeli - Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara, TTK, 1999, s. 76.

³¹ Bu okul fakir ve yetim Müslüman çocuklarını okutmak amacıyla kurulmuş, lise derecesinde bir öğretim müessesesidir. Bkz. S. M. 1319, s. 9; Ergin, a.g.e., s. 487-494.

³² Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 12. baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2008, s. 230.

³³ Meclis-i Kebir-i Maârif i ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Uğur Ünal, *Meclis-i Kebir-i Maârif (1869-1922)*, Ankara, TTK, 2008.

³⁴ S. M. 1319, s. 9.

³⁵ Çadircı, a.g.e., s. 288.

³⁶ 1862 senesinden itibaren İbtidâî Mekteplerin açılmasına karar verilmiş ve açılmaya başlanmış olsa da Sıbyan okulları ve Mekâtib-i Sıbyaniye Dâiresi, eski usûlde öğretime devam etmiştir. Modern tarzda eğitim öğretim yapan ibtidâî okullarının açılıp ve çoğalmasıyla birlikte hükümet 1881 yılında

ve Sultaniler, yükseköğretimi oluşturan Dârümuallimîn, Dârümuallimât ve Darülfünûn'dan meydana geliyordu. Özel okullar ise Müslüman ve gayrimüslimlerin açacakları özel okulları kapsamaktaydı³⁷. Aynı zamanda Maârif Nezâreti, İstanbul'da bir Dârümuallimîn-i İbtidâî açılmasına, rüşdî mekteplerin İstanbul dışındaki vilâyetlerde de yaygınlaştırılmasına karar vermiştir³⁸.

Daha önceleri mekteplerdeki hocaların keyfî uygulamalarını denetlemek ve meslekî yeterliliklerini ölçmek için bir memurluk oluşturulmuş olsa da bu sadece İstanbul ile sınırlı kalmıştı. Diğer vilâyetlerin teftişi ise ancak 1869 Nizâmnâmesi'nde Nezâretin resmî ve kanunî görevleri arasına girmiştir³⁹. 1869 yılında Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'nin ilânının ardından Meclis-i Maârif'e bağlı olarak hizmet vermek üzere Rumeli Yakası ve Anadolu Yakası Mekâtib-i Rüşdiye ve Sıbyaniye Müfettişlikleri oluşturulmuştur. 1869 Nizâmnâmesi'nde belirlenip oluşturulan merkezî teşkilât, 1872'de bazı değişikliklere uğrayarak⁴⁰ I. Meşrutiyetin ilânına kadar devam etmiştir⁴¹.

29 Nisan 1870 (h. 27 muharrem 1287) tarihinde İnas (Kız) Rüşdiyesine muallimler yetiştirmek üzere "Dârümuallimât" açılmıştır⁴². Yükseköğretime öğrenci yetiştirmek üzere de 1873'ten sonra İdadîler⁴³ ve Sultaniler açılmaya başlanmıştır⁴⁴.

Maârif Nezâreti 1879 yılında, modern bir kuruluş haline getirilmeye çalışılmıştır. Nezâret, muhasebe dâiresi hariç olmak üzere, maârif işleriyle

sıbyan okullarını bir kenara bırakarak Mekâtib-i Sıbyaniye Dâiresi'ni lağvedilip yerine Mekâtib-i İbtidâîye Dâiresi kurulmuştur. Bkz. Kodaman, **a.g.e.**, s. 31, 37, 67.

³⁷ Karal, **a.g.e.**, s. 376.

³⁸ **S. M. 1319**, s. 9.

³⁹ Kodaman, **a.g.e.**, s. 49.

⁴⁰ Meclis-i Kebir-i Maârif iki dâireden tek meclis halinde birleştirilmiştir. Bkz. Unat, **a.g.e.**, s. 24.

⁴¹ Kodaman, **a.g.e.**, s. 28.

⁴² **S. M. 1319**, s. 9.

⁴³ İstanbul'da ilk idadî mektebi 1873 yılında açılmıştır. 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile Müslüman ve gayrimüslim tebaayı birbirine kaynaştırmak amacıyla, ortaöğretimin ikinci kademesini oluşturan, rüşdiyelerin üstünde sultanîlerin ise altında ve öğrenim süresi üç yıl olacak şekilde açılmıştır. Ancak maddi imkânsızlıklar ve öğretmen yokluğu gibi sebeplerden dolayı tam olarak faaliyete geçememiştir. 1873'te ilk Mülki İdadî'nin açılmasıyla uygulamaya konulmuştur. İdadî mektepleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Unat, **a.g.e.**, s. 45; Baltacı, **a.g.m.**, s. 456; Kodaman, **a.g.e.**, s. 115; Koçer, **a.g.e.**, s. 101.

⁴⁴ Kodaman, **a.g.e.**, s. 31.

doğrudan ilgili beş dâireye bölünerek, her bir dâire Meclis-i Maârif üyelerinden birinin sorumluluğuna verilmiştir⁴⁵. Buna göre Nezâret, mevcut yazı, muhasebe ve evrak servislerinden başka; Mekâtib-i Âliye (Yükseköğretim), Mekâtib-i Rüşdiye (Ortaöğretim), Mekâtib-i Sıbyaniye (İlköğretim), Telif ve Tercüme ile Matbaalar (Yayın) dâirelerine ayrılmıştır⁴⁶.

19. yüzyıl sonlarında yeni usûlde eğitim ve öğretime verilen önemin daha da artmasıyla 1881 yılında “Mekâtib-i Sıbyaniye İdaresi”nin adı “Mekâtib-i İbtidâiye İdaresi” olarak değiştirilmiştir⁴⁷. Yine bu yıllarda 1869 Maârif Nizâm-nâmesi artık ihtiyaçlara cevap veremediği gerekçesiyle, programların değiştirilmesi için hükûmete raporlar yazılmaya başlanmıştı. Bu dönemde rüşdiyelere din dersleri ve Türkçe dersleri yoğun biçimde konulmuştur. Din derslerinde ise temel dînî bilgileri içeren İlmihâl ile bir bakıma terbiye dersi olan Âhlak dersleri programlarda yer almaya başlamıştır. Böyle bir uygulama ile İslamî kültür değerleriyle ilerlemeyi sağlayabilmek, halkın cehaletten kurtararak aydınlanmasını sağlamak hedeflendiğinden 1880’lerden itibaren din derslerinin artırılması yoluna gidilmiş⁴⁸ ve çeşitli sahalarda memur yetiştirmek amacı ile meslek okulları açılmıştır⁴⁹.

Merkezî teşkilâtın taşra ile haberleşmesini ve teftîşi arttırabilmek için 4 Ocak 1882 (r. 23 Kânûn-ı Evvel 1297) tarihinde daha önce tesis edilmiş olan Telif ve Tercüme Dâiresi lağvedilerek yerine “Encümen-i Teftîş ve Muâyene Dâiresi” oluşturulmuştur⁵⁰. Encümen-i Teftîş ve Muâyene Heyeti’nin görevi, denetimden geçerek basılmasına onay verilen eserleri yeniden incelemektir. 1903’te bu komisyona “Kütüb-i Dîniye ve Şer’iye Tedkîk Heyeti” de

⁴⁵ **a.g.e.**, s. 29.

⁴⁶ Unat, **a.g.e.**, s. 25.

⁴⁷ Kodaman, **a.g.e.**, s. 31.

⁴⁸ Muammer Demirel, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri” **Türkler**, C. XV, s. 56.

⁴⁹ Mehmet Emin Yolalcı, “Maarif Salnamelerine Göre Trabzon Vilâyeti’nde Eğitim ve Öğretim Kurumları” **OTAM**, Sayı 5, 1994 s. 444.

⁵⁰ **S. M. 1319**, s. 10; Bu dâirenin içerisinde oluşturulan müfettişler: a) İki Mekâtib-i Rüşdiye Müfettişi, b) Bir Mekâtib-i Sıbyaniye Müfettişi, c) Anadolu Ciheti Mekâtib-i Rüşdiye ve İbtidâiye Müfettişi. d) Kütüphaneler Müfettişi, olmak üzere dört sınıfa ayrılmıştır. Kodaman, **a.g.e.**, s. 30; Unat, **a.g.e.**, s. 25.

eklenmiştir⁵¹. 16 Şubat 1882 (r. 4 Şubat 1297) tarihinde İstanbul dışındaki vilâyet merkezlerinde Meclis-i Maârif şubelerinin oluşturulmasına ve bu şubelere birer müdür tayin edilmesine karar verilmiştir⁵².

6 Mayıs 1886 (r. 24 Nisan 1302) tarihinde ecnebi ve gayrimüslim mekteplerinin teftiş ve tedkik edilebilmesi için “Mekâtib-i Ecnebiyye ve Gayrimüslime Müfettişliği Dâiresi” oluşturulmuştur⁵³. 1887 yılında “Memûrîn-i Teftîşîye” adıyla ayrı bir dâire oluşturularak tüm müfettişlikler Meclis-i Maârif İdaresi’nin bünyesinden ayrılarak bu dâireye bağlanmıştır⁵⁴.

Sultan II. Abdülhamid döneminde edinilen tecrübeler ve duyulan ihtiyaçlara göre 1892’de yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bu değişiklik yüksek öğretimin sağlam bir temele oturtulmasının ancak iyi bir ortaöğretimin sağlanmasıyla gerçekleşebileceğinin anlaşılması üzerine gerçekleştirilmiştir. Bu ihtiyaca göre 1892’de “Mekâtib-i Âliye Dâiresi” kaldırılarak yerine “Mekâtib-i İdâdiye Dâiresi” oluşturulmuştur. Ayrıca “Rumeli Vilâyetleri Maârif Müfettişliği” adıyla yeni bir memuriyet, teftiş heyeti kadrosuna alınmıştır. Yüksek ve özel mekteplerin işlerinin takibi ise Mekâtib-i Âliye ve Husûsiye Müfettişliği’ne bırakılmıştır⁵⁵.

Temmuz 1889 (r. Haziran 1305) tarihinde İstanbul’da bir Dilsiz Mektebi açılmıştır⁵⁶. 1891 yılında da körler için eğitim başlatılmıştır⁵⁷. 10 Aralık 1891 (r. 28 Kânûn-i Sâni 1307) tarihinde de Encümen-i Teftiş ve Muâyene Heyeti’nin üstünde ve Maârif Nâzırının idaresi altında bir “Tedkik-i Müllefât Komisyonu” kurulmuştur⁵⁸.

1892 (r. 1308) senesinde İstanbul’da bir Aşiret Mektebi açılmıştır. Ayrıca idâdî, rüşdiye ve ibtidâî mekteplerinin programlarında değişiklik yapma ihtiyacı ortaya çıktığı için Temmuz 1892 (r. Haziran 1308) tarihinde yeni

⁵¹ Tekeli - İlkın, **a.g.e.**, s. 83.

⁵² **S. M. 1319**, s. 10.

⁵³ **S. M. 1319**, s. 11.

⁵⁴ Unat, **a.g.e.**, s. 25.

⁵⁵ Kodaman, **a.g.e.**, s. 34-35.

⁵⁶ **S. M. 1319**, s. 12.

⁵⁷ Tekeli - İlkın, **a.g.e.**, s. 76.

⁵⁸ **S. M. 1319**, s. 12.

programları içeren talimatname hazırlanmıştır. Bu talimatname ile İstanbul idâdîleri için ayrı diğer vilâyetlerdeki idâdîler için ayrı olmak üzere iki program hazırlanmış; vilâyet merkezlerinde bulunan idâdîlerin yedi sınıf, sancaklardaki idâdîlerin ise beş sınıftan oluşturulmasına karar verilmiştir⁵⁹. Burada dikkati çeken bir husus taşra mektepleri için hazırlanan yönetmeliklerin İstanbul mekteplerinde uygulanmamasıdır⁶⁰.

1898 (h. 1316) yılında yapılan bir toplantıda 1892-1893 (h. 1310-1311) senesinden başlanmak üzere memleketteki maârifeye bağlı olarak faaliyet gösteren bütün kurumlar hakkında bilgi toplayarak bir istatistik düzenlemesine karar verilmiştir. Maârif Komisyonu'nun yaptığı ve yapacağı işleri rakamsal olarak tespit edebilmek amacıyla Mektubî Kalemî'ne bağlı olarak bir "İstatistik Şubesi" kurulmuştur. Nitekim aynı sene içerisinde Maârif Nezâreti'nce her yıl yayımlanmak üzere "Salnâme-i Maârif" çıkarılmaya başlanmıştır⁶¹.

1 Eylül 1900 (r. 19 Ağustos 1898) tarihinde İstanbul'da bir Darülfünun açılmıştır. Ayrıca toplumun ihtiyacı olan tüccar, zirâatçı ve sanâyici yetiştirmek üzere idâdî mekteplerinin her birinde ticaret, zirâat ve sanâyiye ait dersaneler oluşturulmuştur⁶².

Osmanlı'nın yaygın eğitim kurumları içerisinde yer alan kütüphaneler ise genellikle camilerde, tekkelerde ve medreselerde yer almıştır. Bunun yanı sıra şahsi kütüphaneler de bulunmaktaydı. Kütüphanelerde hem halkın okuma ihtiyacı karşılanmış hem de eğitim öğretim faaliyetleri yürütülmüştür⁶³. Hemen hemen her vilâyet ve kazada mevcut olan kütüphanelerin adı, 1898-

⁵⁹ S. M. 1319, s. 12-13.

⁶⁰ Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1991, s. 111.

⁶¹ S. M. 1319, s. 13.

⁶² S. M. 1319, s. 14.

⁶³ Taşkın Ünal, "Klâsik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları" **Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. I, sayı: 3, 2008, s. 360.

1903 (h. 1316-1321) seneleri arasında yayımlanan Maârif Salnâmeleri'nde tek tek belirtilmiştir⁶⁴.

⁶⁴ Necdet Hayta, Uğur Ünal, “Maârif Salnâmelerine Göre Denizli'de Eğitim - Öğretim (1898-1903), **Denizli Ve Çevresi Tarih Ve Kültür Sempozyumu**, C. I, Ed. Ayfer Özçelik vd., Denizli 2007, s. 454.

BİRİNCİ BÖLÜM

20. YÜZYIL BAŞLARINDA BURSA'DA MAÂRİF İDARESİ

I. VİLAYETİN İDARİ YAPISI

Klasik dönemde Osmanlı Devleti, sınırların genişlemesi ile birlikte idârî bakımdan zaman içerisinde eyâletlere bölünmüş ve eyâletlerin yönetimi de “Beylerbeyi” tarafından yürütülmüştür. Eyâletleri ise “Sancakbeyi” denetimi altında olan Sancaklar oluşturmuştur⁶⁵. Sancakları oluşturan şehirlerin idaresi ve yargı görevi Tanzimat Devri'ne kadar ilmiye sınıfına mensup olan kadılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Mahalli idare mekanizması olarak da bir kurum ya da devamlılık kazanmış bir kurul Tanzimat Devri'ne kadar oluşturulamamıştır⁶⁶. Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte idârî⁶⁷, siyasal, sosyal, kültürel ve hukuki alanlarda modernleşme gerçekleştirilmeye çalışılmıştır⁶⁸.

Devlet Salnâmeleri'nde önceleri “eyâlet” ismi kullanılırken, 1868-1869 senelerinden itibaren bu kelime yerine “vilâyet” kelimesi tercih edilir olmuştur⁶⁹. Bursa, 19. Yüzyıl başlarında Anadolu Eyâleti'ne bağlı bir sancak

⁶⁵ Çadircı, **a.g.e.**, s. 10.

⁶⁶ Klasik dönem Osmanlı'da sancaklarda kadıların idare işlerini yürütebilecekleri “belediye” ile yargı işlerini yürütebilecekleri “mahkeme” binaları bulunmamaktaydı. Görevlendirilmesi üzerine şehre gelen kadılar hangi binaya yerleşirler ise orası idare ve mahkeme binası sayılmıştır. Halk, kadıları seçemediği gibi yönetime de katılamazdı. Ancak kadıların isteği üzerine, şehrin ileri gelenleri, esnaf loncalarının temsilcileri, gayrimüslim cemaatin ruhani reisleri şehrin idaresine yardımcı olmuşlardır. Bkz. İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, Ankara, TTK, 2000, s. 12, 13.

⁶⁷ Tanzimat reformlarıyla eyâletlerin adı “vilâyet” olarak değiştirildi. Sancaklara da “liva” adı verilerek vilâyetin altında bir birin haline getirilmiştir. Yani nizâmnâme vilâyeti sancaklara, sancakları kazalara, kazaları da karyelere (köylere) ayırmıştır. 1864 ve 1871 yılı vilâyet nizâmnâmeleri ile birlikte yönetim üzerinde de vilâyet merkezlerinde, livalarda ve kazalarda sürekli toplanan idare meclisleri oluşturulmuştur. Bkz. **Düstûr**, Birinci Tertip, C. 1, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1289, s. 608–651; Ortaylı, **a.g.e.**, s. 61, 62; Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, çev. Mehmet Harmancı, C. II, İstanbul, E Yayınları, 1983, s. 172-173; Edouard Philippe Engelhardt, **Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı (1826-1882)**, çev. Ali Reşad, İstanbul, 1328, s. 169-172 ve 485-489.

⁶⁸ 19. yüzyıl Osmanlı idârî yapısı ve bu yapıda meydana gelen değişimler için bkz. Vecihi Tönük, **Türkiye'de İdare Teşkilâtının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu**, Ankara, Kanaat Basım ve Ciltleri, 1945; Çadircı, **a.g.e.**; İlber Ortaylı, **Türkiye İdare Tarihi**, Ankara, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları 1979; Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdarî Taksimatı**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988.

⁶⁹ **Devlet Salnâmesi** (Bundan sonra **D. S.** şeklinde kısaltılacaktır) 1285, Def'a 23, s. 178.

durumunda iken 1836 senesinde II. Mahmut döneminde, idârî bölünmelerde değişiklik yapılmasıyla “Hudâvendigâr Müşirliği” sınırları içerisinde yer almıştır⁷⁰.

1876 (h. 1293) yılında Hudâvendigâr Sancağı kaldırılarak Bursa kazası sancak olmuş ve daha önce merkez kaza olarak zikredilirken bundan sonra “Bursa Sancağı” olarak kayıtlarda yer almıştır⁷¹. Değişik tarihsel dönemlerde vilâyet ve sancak sınırları, zaman içinde değişmekle birlikte Bursa ve ilçeleri incelediğimiz dönemde Hudâvendigâr Vilâyeti’nin Merkez Sancağı’nı oluşturmuştur. Hudâvendigâr Vilâyeti’nin diğer sancakları Ertuğrul Sancağı, Kütahya Sancağı, Afyonkarahisar (Karahisar-ı Sahip) Sancağı ve Karesi (Balıkesir) Sancağı’dır⁷².

Araştırma dönemimizi kapsayan 1895-1905 (h. 1313-1323) yılları arasında Hudâvendigâr Vilâyeti dâhilindeki sancaklar ve kazalar aşağıda sunulmuştur⁷³. Ayrıca aşağıda verilen merkezlerin yanında Mudanya Kazası’na bağlı Tirilye ve Emirali Nahiyeleri, Adranos Kazası’na bağlı Harmancık ve Gökçedağ Nahiyeleri, Pazarköy Nahiyesi’ne bağlı Cedid (Yeniköy) nahiyesi ile toplam 658 köy mevcuttur⁷⁴.

⁷⁰ Çadırcı, a.g.e., s. 15-16.

⁷¹ **Devlet Salnâmesi** (Bundan sonra **D. S.** şeklinde kısaltılacaktır) **1293**, Def’a 31, s. 248.

⁷² **Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâme-i Resmîsi** (Bundan sonra **H. V. S. R.** şeklinde kısaltılacaktır) **1324**, Def’a 33, s. 606; **H. V. S. R. 1325**, Def’a 34, s. 252.

⁷³ **D. S. 1315**, Def’a 53, s. 402-407; **D. S. 1316**, Def’a 54, s. 446-475; **D. S. 1317**, Def’a 55, s. 452-461; **D. S. 1318**, Def’a 56, s. 498-507; **D. S. 1319**, Def’a 57, s. 548-557; **D. S. 1320**, Def’a 58, s. 570-579; **D. S. 1321**, Def’a 59, s. 622-645; **D. S. 1322**, Def’a 60, s. 636-645; **D. S. 1323**, Def’a 61, s. 706-715; **D. S. 1324**, Def’a 62, s. 770-779; **D. S. 1325**, Def’a 63, s. 766- 775. Balya Kazası 1899-1900 tarihinde Karesi Sancağı’na katılmıştır. Bkz. **D. S. 1317** s. 461. Ayrıca Pazarköy Kazası’nın günümüzdeki ismi Orhangazi, Mihaliç Kazası’nın günümüzdeki ismi Karacabey, Kirmasti Kazası’nın günümüzdeki ismi Mustafakemalpaşa ve Adranos Kazası’nın günümüzdeki ismi de Orhaneli’dir. Bkz. Tahir Sezen, **Osmanlı Yer Adları**, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınevi, 2006.

⁷⁴ **Bursa Ansiklopedisi**, Yay. Hazl. Yılmaz Akkılıç, C. II., 1. Baskı, Bursa, Burdef Yayınları, 2002, s. 873.

Tablo 1: 20. Yüzyıl Başlarında Hudâvendigâr Vilâyeti'nin İdâri Taksîmatı

Hudâvendigâr Vilâyeti					
	<i>Bursa Sancağı</i>	<i>Ertuğrul Sancağı</i>	<i>Kütahya Sancağı</i>	<i>Karahisar-ı Sahip Sancağı</i>	<i>Karesi Sancağı</i>
Merkez	Bursa	Bilecik	Kütahya	Karahisar	Balıkesir
Kaza	Gemlik	Söğüt	Eskişehir	Bolvadin	Ayvalık
Kaza	Mudanya	İnegöl	Gödes	Sandıklı	Burhaniye
Kaza	Pazarköy	Yenişehir	Uşak	Aziziye	Edremit
Kaza	Mihaliç		Simav		Erdek
Kaza	Kirmasti				Bandırma
Kaza	Adranos				Gönen
Kaza					Bigadic
Kaza					Sındırgı
Kaza					Balya

1893 senesi nüfus sayımına göre Bursa Sancağı ve kendisine bağlı kaza ve köylerdeki etnik ve dinsel grupların dağılımı aşağıda verilmiştir⁷⁵:

Tablo 2: 1893 Senesinde Bursa Sancağı'nın Nüfus Dağılımı

	Bursa	Mudanya	Gemlik	Pazarköy	Mihaliç	Kirmasti	Adranos	Toplam
İslam	97.608	5.149	11.853	6.175	26.079	40.520	39.997	227.381
Rum Ortodoks	22.557	12.244	6.835	—	8.121	1.050	—	50.807
Ermeni	4.613	—	2.936	15.216	874	850	—	24.489
Katolik	1.369	—	—	—	168	—	—	1.537
Protestan	302	—	—	87	71	—	—	460
Yahudi	2.836	—	—	—	96	—	—	2.932
Bulgar	22	—	—	—	39	—	—	61
Diğerleri	1.372	—	215	—	44	—	—	1.631
Toplam	130.679	17.393	21.839	21.478	35.492	42.420	39.997	309.298

1906 senesinde şehir merkezinde bir kasr-ı hümayun (hünkâr köşkü), bir hükümet konağı, bir askerî karargâh, 1 telgrafhane, 2 bimarhane (akıl

⁷⁵ **Bursa Ansiklopedisi**, Yay. Hazl. Yılmaz Akkılıç, C. I., 1. Baskı, Bursa, Burdef Yayınları, 2002, s. 293-294.

hastanesi), 1 belediye dâiresi, 1 reji nezâreti dâiresi, 1 hastane, 16 karakol, 1 medrese-i muallimîn (öğretmen yetiştirme okulu) , 1 Harîr Dârüttalîmi (İpek Böcekçiliği Okulu), 1 sivil ve 1 bir askerî idâdî, 1 askerî rüşdiye, 1 kız rüşdiyesi, 1 sanâyi mektebi, 54 ibtidâî mektebi, gayrimüslim tebaaya mahsus 14 mektep, 1.380 hane, 4.228 dükkân, 433 kahvehane, 873 arsa, 21 otel, 86 han, 345 oda, 117 fırın, 5 yağhane, 9 eczane, 42 harîr (ipek) fabrikası, 47 böceklik, 6 kiremit ve çömlekhane, 31 tabakhane, 1 şişehane, 1 balıkhane, 3 matbaa, 1 tiyatro, 114 ahır ve arabalık, 64 değirmen, 188 cami ve mescid, 1 fetvâhâne, 2 muvakkıthane (zamanı belirleme evi), 70 türbe-i şerife, 27 medrese, 8 imaret, 39 tekke, 156 kabristan, 10 kilise, 4 havra, 1 metropolidhane (piskoposluk), 2 murahhasahane (Ermeni Piskoposluğu), 53 su şebekesi, 579 çeşme ve şadırvan, 24 köprü, 9 meydan ve mesire alanı mevcuttur⁷⁶.

II. BURSA MAÂRİF TEŞKİLATININ YAPISI VE DEĞİŞİMİ

19. yüzyılda Osmanlı Devleti, idârî teşkilâtlanma yapısını merkeziyetçi esaslara göre düzenlemiş olduğundan, vilâyet yönetimi de bu esaslara göre oluşturulmuştur. Öyle ki, klasik dönemde eyâlet denen birimin adı bu yüzyılda vilâyete çevrilerek idaresi de valilere bırakılmıştır. Livâ (sancak) ve kazalarda da mülkî âmirler ve idârî dâireler oluşturulmuştur. Kısacası Osmanlı Devleti, Tanzimat Dönemi'nden sonra, yukarıdan aşağıya vilâyet, livâ, kaza, nahiye ve köy olarak teşkilâtlandırılmıştır⁷⁷.

Sultan II. Abdülhamid dönemine kadar maârif idareleri, idâdî, iptidâî ve rüşdiye mektepleri tam olarak tamamlanamamış ve yaygınlaştırılamamıştı⁷⁸. Tanzimat devrinde İstanbul ile sınırlı kalan maârif hizmetleri, II. Abdülhamid tarafından çağdaş eğitim programlarını devlet

⁷⁶ H. V. S. R. 1324, s. 280-281; Akkılıç, a.g.e., s. 336.

⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, "Tanzimat Devri ve Sonrası İdarî Teşkilât", **Osmanlı Devleti Tarihi I**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, Zaman Gazetesi Yayınları, 1999, s. 322-334.

⁷⁸ Necdet Sakaoğlu, böyle bir durumun ortaya çıkmasının sebebini toplum hayatındaki sıkıntıların ve ulusçu hareketlerin devletin bütün birimlerini etkilediği gibi eğitimi de etkilemiş olmasına bağlamaktadır. Bkz. Sakaoğlu, a.g.e., s. 97.

eliyle bütün vilâyetlere yayılmasını ve 1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'nde belirtilen noktaların hayata geçirilmesine çalışılmıştır⁷⁹. Onun zamanında tüm vilâyetlerdeki okul sayılarının arttırılması yönünde gayret gösterilirken bu okulların modernleşmesi ve denetlenebilmesi için 1879 yılından sonra Vilâyet Maârif İdareleri⁸⁰ kurulmaya başlanmıştır⁸¹.

1892'de Maârif Müdürü bulunan vilâyetler şunlardır⁸²:

1) Basra	10) Adana	19) Rodos
2) Bağdat	11) Kastamonu	20) Edirne
3) Halep	12) Sivas	21) Selanik
4) Suriye	13) Diyarbakır	22) Kosova
5) Beyrut	14) Bitlis	23) Yanya
6) Hudâvendigâr	15) Erzurum	24) İşkodra
7) Konya	16) Mamuratülaziz	25) Manastır
8) Ankara	17) Van	
9) Aydın	18) Trabzon	

1898 yılına kadar Hicaz dışındaki bütün vilâyetlerde ve Zor Sancağı dışındaki diğer tüm müstakil sancaklarda birer “maârif idaresi” oluşturulmuştur. Vilâyet maârif idareleri; maârif müdürü, maârif kâtibi, muhasebeci ve sandık emini olmak üzere genellikle dört kişiden teşkil edilmiştir. Ancak vilâyetlerin büyüklüğüne ve ihtiyaçlarına göre vilâyet maârif idarelerinin sayıları arttırılmış veya azaltılmıştır. Bursa, İzmir gibi büyük merkezlerde ise vilâyet maârif idarelerinde bazen üç kâtip, iki muhasebeci, mukayyit, mübeyyiz, muâyene memuru, müze memuru, mütercim ve müfettiş gibi memurlar da atanabilmiştir. Fakat bazı vilâyet ve müstakil sancak maârif idarelerine müdür tayin edilememiştir. Böyle durumlarda maârif müdürlüğü

⁷⁹ Kodaman, **a.g.e.**, s. 38; Sakaoğlu, **a.g.e.**, s. 97.

⁸⁰ Memurların bulundukları memurluk derecelerini yükseltmesi ve vazifeleri hakkındaki hususlar belirlenmişti. Maârif müdürleri vilâyetteki bütün maârif memurlarının başvuru merciiydi. Mekteplerin gelir ve giderleri, matbaa ve kütüphanelerin bütün vazife ve talimatnâmeleri dâhilinde gözetilmesi ve yönetilmesi maârif müdürlerinin görevlerindendi. Ayrıca maârif müdürlerinin idare müdürlerinden farklı olarak müfettişlik görevleri de vardı. Bkz. **H. V. S. R. 1324**, s. 587.

⁸¹ Tekeli - İlkin, **a.g.e.**, s. 75.

⁸² Kodaman, **a.g.e.**, s. 40.

görevi idâdî müdürlerine, maârif muhasebecilerine veya diğer memurlara verilmiştir⁸³.

Aslında vilâyet maârif müdürlükleri ile maârif meclisleri iç içedir. Zira 1869 Nizâmnâmesi'ne göre maârif idaresi kadrosunda bulunan ve hükümetçe tayin edilen müdür, muhasip, sandık emini, kâtip ve müfettişler maârif meclisinin daimî üyesi olmalarının yanında, aynı sorumlulukları yüklenmiştir. Aralarındaki fark, maârif idarelerinin Türk ve Müslümanlardan, maârif meclislerinin ise Müslüman ve gayrimüslimlerden meydana gelmiş olmasıdır. Maârif Müdürlüğü'ne bağlı karar alma organı durumunda bulunan maârif meclislerinin, 1869 Nizâmnâmesine göre; 1 başkan, 2 muâvin (biri Müslim diğeri gayrimüslim), 4 muhakkik (ikisi Müslim ikisi gayrimüslim), 4-10 kişi arasında üye (Müslim ve gayrimüslim), 1 kâtip, 1 muhasip ve bir sandık eminden oluşması kararlaştırılmıştır⁸⁴.

1869 Maârif Nizamnâmesi ile okulların idare edilmesi ve denetlenmesi için bütün vilâyet ve sancaklarda oluşturulmasına karar verilen "Meclis-i Maârif" uzun bir süre halkın ileri gelenleri ve bilginleri sayesinde idare edilmiştir. Bu meclisler merkezden yeterince ekonomik yardım alamadığı için okullarda reformların gerçekleştirilmesi, yapım, onarımları ve masraflarının karşılanması gibi işleri uzun süre öğrenci velileri ve vakıflar üstlenmiştir⁸⁵.

Osmanlı Devleti'nin diğer büyük vilâyetlerinde olduğu gibi Hudâvendigâr Vilâyeti'nde de birçok eğitim öğretim kurumunun açılması ve idâri sistemin yapılandırabilmesi ancak Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde mümkün olabilmıştır⁸⁶. Maârif teşkilatına verilen önem neticesinde ilk maârif müdürü 1881 (r. 1297) tarihinde, Hudâvendigâr Vilâyeti'nin merkez sancağı olan Bursa'daki Maârif İdaresi'ne tayin edilmiştir⁸⁷. Daha önce hiçbir vilâyete

⁸³ a.g.e., s. 40-41.

⁸⁴ a.g.e., s. 44-46.

⁸⁵ Kaplanoğlu, a.g.e., s. 86-87.

⁸⁶ H. V. S. R. 1324, s. 586.

⁸⁷ H. V. S. R. 1324, s. 586; Bursa İl Yıllığı 1967, s. 1.

maârif müdürü tayin edilmemiş olduğundan ilk vilâyet maârif müdürü Bursa'ya tayin edilmiştir denilebilir⁸⁸.

Devlet Salnâmeleri'ne göre 1895-1907 (h. 1313-1325) seneleri arasında Hudâvendigâr Vilâyeti'nde maârif müdürlüğü görevini yürütmüş olan isimler ve görev yaptıkları seneler şu şekildedir⁸⁹:

Tablo 3: 1895-1907 Yılları Arasında Hudâvendigâr Vilâyeti Maârif Müdürleri

Görev Yaptığı Yıl	Maârif Müdürünün Adı	Atanma Tarihi
1895 (h. 1313)	Sami Bey	
1896 (h. 1314)	Fehim Efendi	10 Mart 1896
1897 (h. 1315)	Fehim Efendi	10 Mart 1896
1898 (h. 1316)	Sami Bey	6 Haziran 1897
1899 (h. 1317)	Sami Bey	6 Haziran 1897
1900 (h. 1318)	Sami Bey	6 Haziran 1897
1901 (h. 1319)	Hasib Efendi	29 Mayıs 1900
1902 (h. 1320)	Hasib Efendi	29 Mayıs 1900
1903 (h. 1321)	Hulusi Efendi	13 Haziran 1902
1904 (h. 1322)	Azmi Bey	22 Eylül 1904
1905 (h. 1323)	Azmi Bey	22 Eylül 1904
1906 (h. 1324)	Azmi Bey	22 Eylül 1904
1907 (h. 1325)	Azmi Bey	22 Eylül 1904

1884 (r. 1300) senesinde gelirleri maârif ve mekteplere ayrılmak üzere “aşar” ve “musakkafat” vergisinden hisse ayrıldı. Bir sene sonra da İstanbul'da bulunan Mekteb-i Âliyye'ye karşılık olan Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkiye'si ve daha sonraları Mekâtib-i İdâdîye'si açıldı. Bunlara bağlı olarak maârif ve mekteplerin yönetmeliklerinin ve gelirlerinin çoğalmasi sonucu

⁸⁸ Kodaman, a.g.e., s. 40.

⁸⁹ Tablo Devlet Salnâmeleri dikkate alınarak tarafımızdan oluşturulmuştur. **D. S. 1313**, Def'a 51, s. 632; **1314**, Def'a 52, s. 644; **1315**, s. 402; **1316**, s. 464; **1317**, s. 450; **1318**, s. 496; **1319**, s. 546; **1320**, s. 568; **1321**, 620; **1322**, s. 634; **1323**, s. 704; **1324**, s. 767; **1325**, s. 764; **H. V. S. R. 1324**, s. 251

padişah tarafından Bursa'ya 1886 (r. 1302) senesinde muhasebe memuru ve maârif sandık emini, 1892 (r. 1308)'de maârif kâtibi, 1893 (r. 1309) senesinde muhasebe memuru yardımcısı ve 1897 (r. 1313)'de başka bir kâtip gönderilmiştir⁹⁰. Buna göre, Bursa'ya ilk kez bir maârif müdürünün gönderilmesinin ardından geriye kalan muhasebeci ve katib gibi memurların da atanmasıyla birlikte Vilâyet Maârif Müdürlüğü kadrosu 1886 yılından itibaren oluşturulmaya başlandığı söylenebilir⁹¹.

1898-1903 Maârif Salnâmeleri'nden edinilen bilgilere göre Hudâvendigâr Vilâyeti Merkez Maârif Teşkilatı bünyesinde yapılandırılan altı memuriyet şu şekildedir⁹²:

Maârif Müdürü

Maârif Muhâsebe Memuru

Maârif Tahrîrât Kâtibi

Maârif Muhâsebe Memuru Refîki (Yardımcısı)

Maârif Tahrîrât Mukayyidi

Maârif Sandık Emni

1898-1899 (h.1316) yıllarında Maârif İdaresi maârif müdürü Sami Bey, muhasebe memuru Mehmet Şükrü Efendi, maârif kâtibi Hasan Tahsin Efendi, muhasebe yardımcısı Mehmet Sıdkı Efendi, sandık Emni Hasan Fehmi Efendi, kâtip yardımcısı da Abdurrahman Efendi idi. 1899-1900 (h.1317) yılında Maârif İdaresi'ne herhangi bir atama olmamış sadece kâtip yardımcılığı görevi tahrîrât mukayidliğine dönüştürülmüş, kadro ise aynen devam ettirilmiştir. 1900 (h.1318) yılında "sânîye*" rütbesine sahip olan Sami

⁹⁰ H. V. S. R. 1324, s. 586.

⁹¹ Kaplanoğlu, a.g.e., s. 87.

⁹² S. M. 1318, Def'a 3, s. 1278; 1319, s. 552.

* Devlet memurlarıyla halktan bazılarına verilen pây ve unvanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Askerî, ilmi ve mülkî rütbelere vardır. Bunlardan mülkiye rütbeleri; vezir, bâlâ, ûlâ evveli, ûlâ sanisi, saniye sınıf-ı mütemayizi, saniye, sâlise, râbia, hâcegânlık, hâmise şeklindedir. Pakalın, "Rütbe:" s. 68-69.

Bey Hudâvendigâr Maârif Müdürü'dür. Aynı yıl içerisinde Hudâvendigâr Vilâyeti Maârif Müdürü olarak “mütemâyiz^{**}” rütbesi ile Hasib Efendi atanmıştır. Hasib Efendi bu görevini 1902 (h.1320) senesine kadar devam ettirmiştir⁹³.

Halil Rüşdü Efendi'nin oğlu olan Mehmed Hasib Efendi 1866 (h.1283)'da Nevrekop'da doğmuştur. 11 Kasım 1889 (r. 30 Teşrin-i Evvel 1305)'da Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'den mezun olmuştur. Siroz Mekteb-i İdâdîsi'ne Tarih ve Hesâb muallimi olarak 18 Haziran 1890 (h. Zilkade ayının gurresi 1307) tarihinde tayin olmuştur. 21 Şubat 1891 (h. 12 Receb 1308)'de Aydın Mekteb-i İdâdîsi müdürlüğü ile Tarih ve Hesâb Muallimliği görevine getirilmiştir. 15 Ağustos 1892 (h. 21 Muharrem 1310) tarihinde Fransızca ve Coğrafya muallimlikleriyle birlikte Gümölcine Sancağı Mekteb-i İdâdîsi'ne müdür olarak nakil edilmiştir. Ayrıca 24 Ekim 1892 (h. 2 Rebiü'l-âhir 1310) tarihinde Tarih, Coğrafya, Malûmât-ı Fenniye muallimlikleri eklenmiştir. 18 Mayıs 1896 (h. 5 Zî'l-hicce 1313) tarihinde Sivas Mekteb-i İdâdîsi müdürlüğü ile Fransızca, Malûmât-ı Fenniye ve Usûl-i Defterî muallimliklerine tayin olmuştur. 30 Ağustos 1895 (h. 9 Rebiü'l- Evvel 1313) tarihinde Cezâir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti Maârif Müdürü olmuştur. Kendisi 22 Ağustos 1896 (h. 13 Rebiü'l- Evvel 1314) tarihinde önce “rütbe-i sâlis” sonra “sâniye sınıf-ı sâni rütbesi” kademesine yükseltilmiştir. 29 Mayıs 1900 (h. 29 Muharrem 1318)'de de “sâniye sınıf-ı mütemâyiz rütbesi” verilmiştir. Cezâir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'nin havasına uyum sağlayamadığından dolayı 29 Mayıs 1900 (r. 16 Mayıs 1316) tarihinde becayiş suretiyle Hudâvendigâr Vilâyeti Maârif Müdürü olarak tayin edilmiştir⁹⁴.

1903 (h.1321) senesinde ise bu defa Hudâvendigâr Vilâyeti Maârif Müdürü olarak “mütemâyiz” rütbesiyle Hulusi Bey atanmıştır⁹⁵. Bahsettiğimiz dönemleri kapsayan 1898-1904 yıllarında Mehmed Şükrü Efendi muhasebe

^{**} Tanzimat'tan sonra sâniye rütbesinin birinci sınıfı. Askerlikte miralây (albay) karşılığı. Ferit Devellioğlu, “Sâniye”, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, s. 778.

⁹³ S. M. 1318, Def'a 3, s. 1278; S. M. 1319, s. 552.

⁹⁴ S. M. 1319, s. 552.

⁹⁵ S. M. 1321, Def'a 6, s. 471.

memuru, Hasan Tahsin Bey tahrîrât kâtibi, Mehmet Sıtkı Bey muhasebe memuru yardımcısı, Abdurrahman Efendi tahrîrât mukayyidi, Hasan Fehmi Efendi ise sandık emini görevlerinde bulunmuşlardır⁹⁶.

Hudâvendigâr Vilâyeti'nin merkez sancağında bulunan Bursa Maârif Teşkilatı'nın gelirleri ise seneden seneye artmış ve ilk yıllarda 1.700.000 kuruş civarında iken 1319 ve 1320 senelerinde 2.500.000'i geçmiştir. Ancak bu miktarlara yapılan yardımlar dâhil edilmemiştir. 1324 yılı salnâmesine göre sadece "İpek Vergisi'nin" bile 400.000 kuruş olduğu bildirmiştir. Bunun haricinde 1903 (r. 1319) senesinden beri bir vergi daha bağlanarak gelirleri Şam Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhânesi'ne karşılık Maârif Nezâreti'ne verilmekteydi ve bu 250 kuruş kadar tutmaktaydı. Hudâvendigâr Vilâyeti'nin resmî gelirlerinin yıllık kurumlara tahsisi aşağıda sunulmuş olup bakiyyesi tamamen Maârif Nezâret-i Celilesi'ne gönderilmiştir⁹⁷:

Tablo 4: 1906 Senesinde Hudâvendigâr Vilâyeti Maârif İdâresi'nin Gelirleri

	Kuruş
Vilâyet-i Maârif İdaresi	72.550
Merkez Vilâyet Yatılı İdâdîsi	297.810
Merkez Vilâyet Yatılı Hamîdiye Medrese-i Muallimîn ve yanındaki Hamîdiye Mekteb-i İbtidâî'si	99.000
Mekâtib-i Gayrimüslime Lisan-ı Osmânî Muallimleri	6.840
Karesi, Kütahya, Karahisar, Ertuğrul ve Söğüt gündüzlü idâdîleri	223.000
Otuzaltı Rüşdiye Mektebi	312.880
Dört İbtidâî Mektebi	16.740
Toplam	1.028.820

⁹⁶ S. M. 1316, Def'a 1, s. 1026; 1317, Def'a 2, s. 1140; 1318, s. 1278; 1319, s. 552,553; 1321, s. 471.

⁹⁷ H. V. S. R. 1324, s. 587; Bursa İl Yıllığı 1973, Yay. Hazl. Kenan Kolukisa, Mehmet Yörük, Bursa, s. 90.

III. BURSA'YA BAĞLI KAZALARDAKİ MAÂRİF İDARELERİ

Vilâyet Maârif Meclisleri'ne bağlı olarak kaza ve sancaklarda da maârif şubeleri, dârümuallimîn mezunu ve yeni usûl eğitim öğretimi bilen öğretmenlerin tayin edilmesiyle gerçekleşebilmiştir. Kaza ve sancak maârif şubelerinde halkın ileri gelenlerinin yer alması neticesinde halkın eğitim öğretim yatırımlarına yardımcı olma konusunda katılımı artmıştır. Maârif meclisleri, modern eğitim uygulamalarının haricinde daha çok mali meseleleri halletme, okulların tamir ve tadilatı ile yeni okulların açılması konusunda ilerleme kaydedebilmiştir. Bu şekilde birçok bölgede olumlu sonuçlar alınmıştır. Meselâ Gemlik kazasında kaymakamın başkanlığındaki maârif meclisi, kendi imkânlarıyla üçü kız, üçü erkek olmak üzere yeni usûlde eğitim ve öğretim yapan altı ibtidâî mektebi açmıştır⁹⁸.

A. Adranos (Orhaneli) Kazası

20. yüzyıl başlarında Adranos Kazası'nın, 195 köyü ve tamamı müslim olmak üzere toplam 45.704 nüfusu bulunmaktaydı. Kasaba merkezinde 1 hükümet konağı, 1 cami-i şerif, 1 tabur merkezi, 1 depo (askerî malzeme ambarı), 1 askerî dâire ve cephane, 1 ibtidâî ve rüşdiye mektebi, 1 de medrese mevcuttu⁹⁹.

Adranos Kazası'nın 1895 yılındaki maârif komisyonu reisi Yusuf Efendi idi. Ayrıca komisyonun bu sene içerisinde Muhsin Efendi, Hüseyin Efendi ve Tahir Efendi'den oluşan üç kişilik aza kadrosuna da sahip olduğu anlaşılmaktadır¹⁰⁰. 1896 senesinde maârif reisi Durali Ağa olmuştur. Ayrıca komisyondaki azaların sayılarını da arttırma yoluna gidilmiş ve komisyon, Koca Ahmet Ağa, Halil Ağa, Tahir Efendi, Ahmet Ağa, İsmail Ağa ve Ali Ağa'nın bulunduğu altı kişilik bir heyet halini almıştır¹⁰¹. 1897 senesinde ise komisyonda reislik görevini Lütfi Efendi yürütmüştür. Bir önceki yılda sayıları artan azalar ise bu yıl içerisinde tekrar üçe düşürülmüştür. Azalık görevini bu

⁹⁸ Kodaman, a.g.e., s. 47-48.

⁹⁹ H. V. S. R. 1324, s. 325.

¹⁰⁰ H. V. S. R. 1313, Def'a 22, s. 225.

¹⁰¹ H. V. S. R. 1314, Def'a 23, s. 181.

sene içerisinde Mehmet Efendi, Hüseyin Efendi ve Tahir Efendi yürütmüştür¹⁰². 1898 senesine gelindiğinde ise komisyon reisi tekrar değişmiş ve Hüseyin Hulusi Efendi reislik görevinde bulunmuştur. Azalık görevini ise Muhsin, Hüseyin ve Tahir Efendiler yürütmüşlerdir¹⁰³. 1899 senesinde komisyon reisi Naib Efendi olmuş azalık kadrosu ise Mehmet Efendi, Hüseyin Efendi ve Halil Efendi'den meydana getirilmiştir. Bu sene içerisinde Adranos Maârif Komisyonu'nda bir de kâtip ve sandık emini olarak Hakkı Bey görev almıştır¹⁰⁴.

1900 senesine gelindiğinde komisyon reisi değişmemiştir. Mehmet, Hüseyin ve Halil Efendiler azalık görevinde, Hakkı Bey'de kâtip ve sandık emniyeti görevinde bulunmuşlardır¹⁰⁵. 1901 senesinde ise bir önceki yıl aza olan Hüseyin Efendi görevinden ayrılmış ve komisyonda müdür ve diğer azalar haricinde Hacı Ali Efendi ve Abdullah Efendi görev almıştır¹⁰⁶. 1902 senesinde önceki yılki kadrodan Mehmet ve Abdullah Efendiler görevlerinden ayrılmış boş kalan kadroya Abdullah Rahmi Efendi gelmiştir. Ayrıca üç senedir kâtip ve sandık emniyeti görevini yürüten Hakkı Bey yerine Ahmet Efendi gelmiştir¹⁰⁷. 1903 senesinde reis Naib Efendi görevine devam etmiştir. Halil Mehmet, Hacı Ali ve Halil Efendiler de azalık görevinde bulunmuşlar, kâtip ve sandık emini olarak da Hafız Emin Efendi görev yapmıştır¹⁰⁸. 1904, 1905 ve 1906 senelerinde ise reis Naib Efendi görevine devam etmiştir. Bu seneler içerisinde azalık kadrosu dört kişiye çıkarılmış; bu görevi Hamdi, Hacı Ali, Halil ve Mehmet Efendiler yürütmüşlerdir. Kâtip ve sandık emniyeti görevinde de Hafız Emin Efendi bulunmuştur¹⁰⁹.

¹⁰² H. V. S. R. 1315, Def'a 24, s. 104.

¹⁰³ H. V. S. R. 1316, Def'a 25, s. 110.

¹⁰⁴ H. V. S. R. 1317, Def'a 26, s. 135.

¹⁰⁵ H. V. S. R. 1318, Def'a 27, s. 139.

¹⁰⁶ H. V. S. R. 1319, Def'a 28, s. 140.

¹⁰⁷ H. V. S. R. 1320, Def'a 29, s. 141.

¹⁰⁸ H. V. S. R. 1321, Def'a 30, s. 149.

¹⁰⁹ H. V. S. R. 1322, Def'a 31, s. 136; 1323, Def'a 32, s. 138; 1324, Def'a 33, s. 321.

B. Gemlik Kazası

20. yüzyıl başlarında Gemlik Kazası'nın 32 köyü ve 14.516'sı müslim 10.525'i de gayrimüslim olmak üzere toplam 25.041 nüfusu bulunmaktaydı. Bu tarihlerde kazada hükümet dâiresi, tersanesi, limanı, redif dâireleri, postane, telgrafhane mevcuttu¹¹⁰.

1895-1898 seneleri arasında Gemlik Maârif Komisyonu Reislik görevini Nuri Bey yürütmüştür. Bu seneler arasında iki kişiden oluşan azalık görevini ise İbrahim Efendi ve Arif Efendiler yürütmüşler ancak 1898 senesinde aza İbrahim Efendi yerine Hacı Yusuf Efendi görev almıştır¹¹¹. Bir sonraki yılda ise sadece aza Arif Efendi görevinden ayrılmış ve yerine Kerim Efendi azalık görevini yürütmüştür¹¹².

1900 senesine gelindiğinde reislik görevini Müftü Mehmet Vasfi Efendi, azalık görevini de Kostantinoz Efendi, Kolağası Ragıp Bey, Kerîm Efendi, Rupan Efendi idare etmiştir. Aynı sene içerisinde kâtip ve sandık emini olarak İsmail Efendi görev almıştır¹¹³. Bir sonraki sene ise komisyon reisi aynı kalmış ancak azaların bir kısmı değişmiş ve azalık görevini Kolağası Halil Efendi, Kerîm Efendi, Rupan Efendi yürütmüştür; kâtip ve sandık emini değişmemiştir¹¹⁴. 1902 senesinde reis olarak Kaymakam Bey görev yapmıştır. Azalar ise Müftü Vasfi Efendi, Ali Efendi, Hacı Hüseyin Efendi, Rupan Efendi, İsmail Efendi ve Halil Efendi yürütmüştür. Bu sene içerisinde kâtip ve sandık emininin olmadığı görülmektedir¹¹⁵.

1903 yılında bir önceki yıl görev yapan reis değişmemiştir. Yine bu yıl içerisinde bir de reis-i sâni kadrosu bulunduğu görülmektedir. Bu görevi ise Müftü Efendi yürütmüştür. Azalık görevinde ise Ali, Hacı Hüseyin, İsmail ve Abdullah Efendiler, kâtip ve sandık emini olarak da Mehmet Efendi yer

¹¹⁰ H. V. S. R. 1324, s. 290.

¹¹¹ H. V. S. R. 1313, s. 197; 1314, s. 152; 1315, s. 78; 1316, s. 25.

¹¹² H. V. S. R. 1319, s. 104.

¹¹³ H. V. S. R. 1318, s. 104.

¹¹⁴ H. V. S. R. 1319, s. 106.

¹¹⁵ H. V. S. R. 1320, s. 107.

almıştır¹¹⁶. 1904 senesinde reislik ve reis-i sânilik kadrosunda bir değişiklik olmamış ama azalarda değişmeler yaşanmıştır. Yeni azalar Hasib Efendi ve Halit Efendi haricinde İsmail Efendi ve Abdullah Efendi de görev yapmıştır. Kâtip ve sandık emini değişmemiştir¹¹⁷. 1905 ve 1906 senelerinde de reis ve reis-i sâni değişmemiş olsa da azalar Ali Rıza Efendi, Hacı Hüseyin Efendidir. Diğer aza İsmail Efendi ise 1905 yılında görev yapmış ancak 1906 yılı kadrosunda yer almamıştır. Bahsettiğimiz yıllarda kâtip ve sandık emini olarak Mehmet Şükrü Efendi görev yapmıştır¹¹⁸.

C. Kirmasti (Mustafakemalpaşa) Kazası

Kirmasti Kazası'nda 20. Yüzyılın başlarında, 146 köy bulunmakta olup, kazanın 53.718'i müslim, 2.398'i de gayrimüslim olmak üzere toplam 56.116 nüfusu bulunmaktaydı. Kasaba dâhilinde telgrafhane olarak da kullanılan 1 hükümet konağı, 1 askerî dâire, 1 belediye dâiresi, 13 cami-i şerif ve mescid, 2 kilise, 1 rüşdiye mektebi, biri kız dördü erkek olmak üzere 5 ibtidâî mektebi mevcuttu¹¹⁹.

Kirmasti Maârif Komisyonu reisliği görevini 1895, 1896 ve 1897 yıllarında Kaymakam Bey yürütmüştür. Bu tarihlerde beş kişiden oluşan azalık kadrosunu Kirmasti Kazası'nın Tahrîrât Kâtibi, Hacı Abdurrahman, Ahmet Sabit, Canbek ve Dimitri Efendiler oluşturmuştur¹²⁰. 1898 senesinde ise reis değişmemiştir. Azalar ise yine bu kazanın Tahrîrât Kâtibi, Hacı Abdurrahman Efendi, Belediye Reisi ve Niyazi Efendi'den oluşmuştur¹²¹. Bir sonraki sene komisyon reisliği görevini Hacı Mehmet Nuri Efendi yürütmüştür. Azalar arasından bir önceki senede görev yapmış olan Niyazi Efendi'nin görevinden ayrılmış olduğu, diğer üyelerin ise aynen devam ettiği anlaşılmaktadır¹²².

¹¹⁶ H. V. S. R. 1321, s. 115.

¹¹⁷ H. V. S. R. 1322, s. 102.

¹¹⁸ H. V. S. R. 1323, s. 102; 1324, s. 285.

¹¹⁹ H. V. S. R. 1324, s. 316.

¹²⁰ H. V. S. R. 1313, s. 220; 1314, s. 176; 1315, s. 98.

¹²¹ H. V. S. R. 1316, s. 106.

¹²² H. V. S. R. 1317, s. 129.

1900 senesinde komisyon reisi Hacı Mehmet Nuri Efendi, azalar ise kazanın Tahrîrât Kâtibi, Hacı Abdurrahman Efendi ve Belediye Kâtibi'dir¹²³. 1901 senesinde komisyon reisliği görevini yine kazanın kaymakamı yürütmüştür. Azalık kadrosunu ise Ali Sırrı Efendi, Hacı Abdurrahman Efendi, Hacı Arif Ağa ve Ethem Efendi yürütmüştür¹²⁴. 1902 senesine gelindiğinde, azaların sayısında artış yaşanmış ve altı kişiye çıkarılmıştır. Bir önceki sene görev yapmış olan kadroya Hasan Efendi ve Mehmet Efendi azalık kadrosundan dahil olmuştur¹²⁵. 1903 senesinde komisyon reisi değişmemiştir. Azalar ise Ali Basri Bey, Hacı Abdurrahman Efendi, Hasan Efendi, Ethem Ağa, Hacı Arif Ağa ve Mehmet Efendilerdir¹²⁶. 1904 senesinde sadece aza Ali Basri Bey yerine kazada mal müdürü olarak görev yapan memur getirilmiştir¹²⁷. 1905 senesinde ise reislik görevini kaymakam vekili idare etmiştir. O sene azalık görevini Şehabettin Bey, Hacı Abdurrahman Efendi, Mehmet Nuri Efendi ve Arif Ağa yürütmüşlerdir. Aynı sene içerisinde bir de kâtip ve serçavuş olarak Mehmet Efendi görev yapmıştır¹²⁸. 1906 yılına gelindiğinde reis Hafız Hüsnü Efendi'dir. Hasan Hüsnü Efendi, Hafız İbrahim Efendi, Hüseyin Ağa, Tevfik Efendi, Ziya Efendi ve Halit Efendi aynı sene içerisinde aza olarak görev yapmışlardır¹²⁹.

D. Mihaliç (Karacabey) Kazası

20. yüzyıl başlarında Mihaliç Kazası'nın 72 köyü ve 24.973'ü müslim, 10.266'sı da gayrimüslim olmak üzere toplam 35.239 nüfusu bulunmaktaydı. Kasaba dâhilinde 1 hükümet dâiresi, 1 telgrafhane ve 1 tane de askerî depo mevcuttu¹³⁰.

1895 senesinde Mihaliç Maârif komisyonu reisi Tahir Efendi, azalar ise Hafız Nuri Efendi, Rasim Ağa, Mehmet Muhiddin Efendi ve Gazi Mehmet

¹²³ H. V. S. R. 1318, s. 133.

¹²⁴ H. V. S. R. 1319, s. 136.

¹²⁵ H. V. S. R. 1320, s. 136.

¹²⁶ H. V. S. R. 1321, s. 144.

¹²⁷ H. V. S. R. 1322, s. 129.

¹²⁸ H. V. S. R. 1323, s. 130.

¹²⁹ H. V. S. R. 1324, s. 311.

¹³⁰ H. V. S. R. 1324, s. 307.

Efendi'dir¹³¹. Bir yıl sonraki kadroda ise sadece aza olan Hafız Nuri Efendi yerine Osman Zeki Efendi getirilmiştir¹³². 1897 yılında reis Osman Zeki Efendi, azalar ise Osman Nuri Efendi, Rasim Ağa ve Gazi Mehmet Efendi olduğu görülmektedir¹³³. 1898-1899 yıllarında da komisyon reisi değişmemiş; azaları ise Osman Nuri Efendi, Şerif Efendi ve Hacı Mehmet Efendi oluşturmuştur¹³⁴.

1900 senesinde Reis Mehmet Nuri Efendi yanında Hacı Abdurrahman Efendi ve kazada memur olarak bulunan tahrîrât kâtibi ve belediye kâtibinden oluşan üç kişilik aza kadrosu bulunmuştur¹³⁵. 1901, 1902 ve 1903 senelerinde ise komisyon reisi tekrar Osman Zeki Efendi olmuştur. Azalık kadrosunu ise Mehmet Şerif Efendi, Osman Nuri Efendi ve Hacı Gazi Mehmet Efendi yürütmüştür¹³⁶. 1904 senesinde reis değişmemiştir. Adil Efendi, Nuri Efendi ve Şerafettin Efendiler aza olarak görev yapmışlardır¹³⁷. 1905 ve 1906 senelerinde gelindiğinde Osman Zeki Efendi reislik görevine devam etmiştir. Nuri Efendi ve kazada görev yapan mukavelet muharriri bu iki senede görev yapmış ama tahrîrât kâtibi sadece 1905 senesinde görev yapmış ertesi sene görev yapmadığı anlaşılmıştır. Ayrıca 1906 senesinde komisyon bünyesinde bir de kâtiplik kadrosu oluşturulmuş ve Ömer Efendi bu görevi yürütmüştür¹³⁸.

E. Mudanya Kazası

20 yüzyıl başlarında Mudanya Kazası ve kendisine bağlı köylerin, 7.223'ü müslim, 16.892'si de gayrimüslim olmak üzere toplam 24.115 nüfustan meydana gelmekteydi. Aynı tarihlerde kaza merkezinde 1 hükümet dâiresi, 7 cami-i şerif, 2 mescid, birer erkek ve kız rüşdiyesi ile ibtidâî

¹³¹ H. V. S. R. 1313, s. 217.

¹³² H. V. S. R. 1314, s. 172.

¹³³ H. V. S. R. 1315, s. 96.

¹³⁴ H. V. S. R. 1316, s. 103; 1317, s. 125.

¹³⁵ H. V. S. R. 1318, s. 127.

¹³⁶ H. V. S. R. 1319, s. 127; 1320, s. 127; 1321, s. 136.

¹³⁷ H. V. S. R. 1322, s. 121.

¹³⁸ H. V. S. R. 1323, s. 122; 1324, s. 303.

mektebi, 3 kilise, 1 Rum mektebi, 1 tren istasyonu ile birçok sanâyi müessesesi vardı¹³⁹.

Mudanya Maârif Komisyonu'nda 1895 senesinde reis olarak Mehmet Şefik Efendi, azalık kadrosunda Mehmet Lütfi Efendi, Mehmet Abdi Efendi ve Rıza Efendi görev yapmışlardır¹⁴⁰. Ertesi sene bu kadrodan sadece aza Mehmet Abdi Efendi ayrılmış diğer kadro görevine devam etmiştir¹⁴¹. 1897 ve 1898 senelerinde de reis değişmemiş ama azalıkları Hüseyin Gami Efendi, Hancızade Mehmet Ağa, Kayabekzade İbrahim Ağa ve Haşim Efendi yürütmüştür¹⁴². 1899 ve 1900 senelerinde komisyon reisliği görevini Hacı Cemal Bey yürütmüştür. Azalar Osman Nuri Efendi ve Hancızade Hacı Mehmet Efendilerdir¹⁴³.

1901-1904 seneleri arasında Reis olarak Mehmet Lütfi Efendi görev yapmıştır. Bu senelerde azalık kadrosunda da Osman Nuri Efendi, Ahmet Muhtar Efendi ve Haşim Efendi görev yapmışlardır. Ancak 1904 senesinde azalık kadrosuna Nuri Efendi dahil olsa da bu görevinde sadece bir yıl bulunmuştur¹⁴⁴. 1905 ve 1906 senelerinde de Maârif komisyonu reisliği görevine Mehmet Lütfi Efendi devam etmiş, azalar da Hafız Ali Efendi, Ahmet Muhtar Efendi ve Haşim Efendilerden oluşturulmuştur¹⁴⁵.

F. Pazarköy (Orhangazi) Kazası

20. yüzyıl başlarında Pazarköy Kazası'nın 31 köyü ile 11.694'ü müslim ve 21.703'ü de gayrimüslim olmak üzere toplam 33.397 nüfusu bulunmaktaydı. Kasaba merkezinde 6.916 hane, 17 cami-i şerif, 28 mektep, 8 kilise, 21 han, 29 hamam, 50 yağhane ve 3 eczane vardı¹⁴⁶.

¹³⁹ H. V. S. R. 1324, s. 299.

¹⁴⁰ H. V. S. R. 1313, s. 207.

¹⁴¹ H. V. S. R. 1314, s. 163.

¹⁴² H. V. S. R. 1315, s. 85; 1316, s. 93.

¹⁴³ H. V. S. R. 1317, s. 116; 1318, s. 112.

¹⁴⁴ H. V. S. R. 1319, s. 114; 1320, s. 114; 1321, s. 122; 1322, s. 115.

¹⁴⁵ H. V. S. R. 1323, s. 115; 1324, s. 295.

¹⁴⁶ H. V. S. R. 1324, s. 332.

Pazarköy Kazası'nın 1895 senesindeki Maârif komisyonu reisi Hafız Said Efendi, azalık kadrosu da Abdülatif Efendi, Recebağazade Mehmet Ağa, Zindancızade Hacı Abdullah Ağa ve Derviş Efendilerden oluşmuştur¹⁴⁷. Ertesi sene maârif komisyonu kadrosunda çok fazla değişiklik olmamış sadece aza Abdullah Ağa yerine Hafız Ahmet Efendi görev almıştır¹⁴⁸. 1898 senesine gelindiğinde aza Derviş Efendi görevinden ayrılmış, Hafız Ahmet Efendi de kâtiplik görevine getirilmiştir¹⁴⁹. 1899 senesinde komisyon reisi değişmemiş ancak azalık kadrosu dörde çıkartılmıştır. Azalar Abdülatif Efendi, Recebzade Salih Efendi, Hacı Mustafa Efendi, Rasim Bey'dir. Kâtiplik görevini ise Derviş Bey yürütmüştür¹⁵⁰. 1900-1901 senelerinde komisyonun reisliğine Hafız Said Efendi devam etmiştir. Azalar arasında ise Recebzade Ahmet Ağa'nın yerine Recebzade Salih Efendi gelmiştir. Diğer kadro aynen devam etmiştir¹⁵¹. 1902 ve 1903 senelerinde reislik görevini Hafız Said Efendi sürdürmüştür. Azalar da Abdülatif Efendi, Salih Efendi, Hacı Mustafa Efendi ve Rasim Beyler'den oluşmuştur. Kâtip olarak da Derviş Bey görevine devam etmiştir¹⁵². Ertesi sene reislik kadrosunda yine Hafız Said Efendi olduğu görülmüştür. Azalar da Halil Efendi, Alaaddin Bey, Mustafa Bey ve Rasim Bey'dir. Kâtiplik memuriyetini yine Derviş Bey'in yürüttüğü görülmüştür¹⁵³. 1905 ve 1906 senelerinde reislik görevini kazanın kaymakamı yürütmüş; azalık kadrosunu ise Hacı Halil Efendi, Hacı Alaaddin Bey, Mustafa Bey ve Rasim Bey oluşturmuştur. Kâtip Derviş Efendi ise 1905 senesinde görev almasına rağmen 1906 senesinde görev almamıştır¹⁵⁴.

¹⁴⁷ H. V. S. R. 1313, s. 203.

¹⁴⁸ H. V. S. R. 1314, s. 158.

¹⁴⁹ H. V. S. R. 1316, s. 98.

¹⁵⁰ H. V. S. R. 1317, s. 118.

¹⁵¹ H. V. S. R. 1318, s. 119; 1319, s. 121.

¹⁵² H. V. S. R. 1320, s. 121; 1321, s. 129.

¹⁵³ H. V. S. R. 1322, s. 110.

¹⁵⁴ H. V. S. R. 1323, s. 110; 1324, s. 329.

İKİNCİ BÖLÜM

20. YÜZYIL BAŞLARINDA BURSA'DA İLK VE ORTAÖĞRETİM KURUMLARI

I. TANZİMAT'TAN 20. YÜZYIL BAŞINA KADAR (1839-1900) OSMANLI'DA MODERN EĞİTİM KURUMLARI

Sultan Abdülmecid, tahta çıkışıyla birlikte, halkın eğitim seviyesinin yükseltilmesi ve modern okulların ülkenin her yerinde açılabilmesi amacıyla birtakım tedbirler alma yoluna gitmişti¹⁵⁵. Bu doğrultuda 17 Temmuz 1846 tarihinde Osmanlı Devleti'ndeki bütün eğitim ve öğretim işlerini görüşmek ve modern eğitimi uygulama yönünde karar almakla yetkili "*Meclis-i Maârif-i Umûmiye*" kurulmuş ve 8 Kasım 1846 tarihinde ise ilk ve orta eğitimin yaygınlaştırmak amacıyla "*Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti*" oluşturulmuştu. Uygulamaya geçirilmesi planlanan tasarıya göre eğitim sistemi, belirlenecek kurallar doğrultusunda eğitim ve öğretim yapması öngörülen ilk, orta ve yüksek olmak üzere üç kademeli olarak düşünülmüştü. Bunları İstanbul ve diğer vilâyetlerde hayata geçirmek üzere bir Eğitim Geçici Meclisi'nin kurulması takip etmişti. Meclis, yapılan görüşmeler sonunda sıbyan okullarını ıslah etmek, rüşdiye okullarını geliştirmek, Encümen-i Daniş ve sürekli bir Maârif Meclisi'nin kurmak yönünde kararlar almıştı¹⁵⁶.

Maârif Meclisi'nin çalışmaları neticesinde, modern eğitim öğretimi yerleştirmek ve mektepleri medrese zihniyetinin tesirinden kurtarmak amacıyla¹⁵⁷ 17 Mart 1857 tarihinde Maârif-i Umûmiye Nezâreti oluşturulmuştur. Nezâretin ilk yıllarında aldığı kararlara ve hükümet tarafından da kabul edilen maddelere göre;¹⁵⁸

1. Askerî (Harbiye, Tıbbiye ve Bahriye) okulların haricindeki bütün okullar Maârif Nezâreti'ne bağlanacaktır.

¹⁵⁵ Berker, **a.g.e.**, s. 165.

¹⁵⁶ Çadırcı, **a.g.e.**, s. 285.

¹⁵⁷ Kodaman, **a.g.e.**, s. 42.

¹⁵⁸ Unat, **a.g.e.**, s. 22.

2. Genel okullar; sıbyan okulları, rüşdiye okulları ve Mekâtib-i Fünun-ı Mütenevvîa (diğer okullar) olarak üçe ayrılmıştır. Birinci dereceden oluşturacak olan sıbyan mekteplerinde okuma yazma ve din esasları öğretilecek, Müslüman ve gayrimüslimler karma olmayacaklardır.
3. İkinci basamağı oluşturan rüşdiyelerde ise yüksekokullara girmek için şart olan bilgiler öğretilecek ve yine Müslüman ve gayrimüslimler karma olmayacaktır.
4. Üçüncü basamağı oluşturan okullar; Harbiye, Tıbbiye ve Bahriye ile aynı derecede sayılacak, hendese, madencilik, zirâat, yollar, ticaret, sanai ve mimarlık gibi bilimler okutulacak ve eğitim karma olmayacaktır.
5. Her basamaktaki okuldaki bir üst basamaktaki okula geçilmesi ancak imtihan ile gerçekleşecektir.
6. Sıbyan ve rüşdiye mekteplerinde Türkçe eğitim yapılacaktır, bu sebeple gerekli olan kitaplar derhal tercüme edilecek, öğretmenler de Türkçe bilen kimselerden seçilecektir.
7. Alınan bu kararları uygulamak, mevcut okulların düzenlemelerinin tamamlanması ve ilerlemeleri için gerekli icraatları yapmak üzere, mevcut Meclis-i Maârif'ten ayrı, Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşacak olan bir meclis daha toplanacaktır.

Böylece Maârif-i Umûmiye Nezâreti, merkez örgütünü yeni bir danışma ve karar dâiresi ile daha da genişletmiştir. İlk defa bir eğitim bakanlığının temeli atılmış, okullar devletin resmî kuruluşları haline gelmiş ve eğitim işleri artık devletin kontrol ve sorumluluğu altına girmiştir¹⁵⁹. Ancak oluşturulmuş olan bu iki nezâretin kısa zamanda dağılmasının ardından Maârif-i Umûmiye Nezâreti, 10 Şubat 1864 yılında aldığı bir kararla da

¹⁵⁹ Meclis-i Maârif ile açılmasına karar verilen bu yeni nezâret, ilerleyen dönemlerde Maârif-i Umûmiye Nezâreti bünyesine alınmıştır. Bkz. Bayram Kodaman-Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara, TTK, 1992, s. 478.

“Mekâtib-i Sıbyan-ı Müslime” ve “Mekâtib-i Rüşdiye ve İlmiye” isimlerinde iki yeni heyetin kurulmasına karar vermiştir¹⁶⁰.

Eğitim öğretimde gerçekleştirilmeye çalışılan bu yeniden yapılandırma uygulamalarından edinilen tecrübeler neticesinde, Avrupalı devletlerin de teşviki ile gerçekleştirilen ıslahat hareketlerinin başarılı olması şartının modern eğitim politikasının uygulanması ile gerçekleşeceğinin anlaşılması üzerine ilk defa eğitim bir bütün olarak kabul edildi ve genel eğitim yönetmeliği olan Maârifî Umûmiye Nizamnâmesi hazırlanarak uygulamaya konuldu¹⁶¹.

1869 yılında yayınlanan nizâmnâmeyle, her köy ve mahallede bir sıbyan mektebi, en az 500 ev bulunan kasabalarda rüşdiye, en az 1000 ev bulunan kasabalarda idâdî, her vilâyet merkezinde sultani, İstanbul’da uygun yerlerde kız rüşdiyeleri, kız ve erkek öğretmen okulları (Dârülmuallimîn-Dârülmuallimât) ile bir üniversite (Darülfünûn) kurulması planlanmıştı. Bu okullar oluşturulurken sıbyan mektepleri ve rüşdiyelerde hem Müslümanlar hem gayrimüslimler hem de kızlar için ayrı ayrı mektepler oluşturulacaktı. Sıbyan ve rüşdiye mektebi haricindeki okullar karma sistemde eğitim yapacaktı. Nizâmnâmede okullarda ders verecek öğretmenlerin Osmanlı vatandaşı olması, diplomalı olması gerektiği belirtiliyor ve öğretmenlerin yükselmelerinde kıdem ve liyakatın esas alınması öngörülerek öğretmenlerin bazı sosyal haklarına yer veriliyordu¹⁶².

Nizamnâmeyle ayrıca öğretim giderlerinin karşılanabilmesi için “Maârif Sandıkları” oluşturuldu. Okulların inşası, tamir, tadilat işleri, araç gereç giderleriyle öğretmenlere ödenecek maaşlar için sandıkların ihtiyacı olan para devlet bütçesinden ayrılan ödenek, vakıf gelirleri, bağışlar, öğrencilerden alınan harçlardan oluşacaktı¹⁶³.

¹⁶⁰ Unat, **a.g.e.**, s. 22-23.

¹⁶¹ Karal, **a.g.e.**, s. 376.

¹⁶² Cevat, **a.g.e.**, s. 427-430; Cahit Yalçın Bilim, **Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1998, s. 138-142.

¹⁶³ Çadırcı, **a.g.e.**, s. 288.

Tanzimat dönemi eğitim öğretim faaliyetlerine genel olarak baktığımızda, medrese haricindeki örgün eğitim ve öğretim kurumlarında ilk, orta ve yüksek şeklinde bir derecelendirmeye gidilmiş, meslekî ve teknik eğitimin temelleri atılmış, öğretmen yetiştirilen meslek okulları ile kızlar için ilk kez orta dereceli okullar açılmış ve okullarda uyulması gereken kurallar yeniden düzenlenmiştir¹⁶⁴.

Kânûn-ı Esasi ile birlikte maârif hizmetlerinde yapılan düzenlemelerle birlikte herkesin eğitim öğretim hakkına özgürce ve parasız sahip olduğu, Osmanlı içinde Müslüman olmayanlara ve eğitim öğretim faaliyetlerine dokunulmaması ve herkes için öğrenimin ilk kademesi olan ilköğretim zorunlu olacağı maddeleri üzerinde durularak eğitim hakkı anayasal güvence altına alınmıştır¹⁶⁵.

Padişah II. Abdülhamid tahta çıkana kadar devletin sınırları içerisinde 4 yüksek mektep, 253 rüşdiye, 18.947 sıbyan ve ibtidâî¹⁶⁶ ile İstanbul'da 1 özel okul bulunduğu anlaşılmaktadır. Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışından 1894 senesine kadar yeni baştan 4 yüksek mektep, 160 rüşdiye, 55 idâdî mektebi tesis edilmiştir. Ayrıca 9.649 ibtidâî, İstanbul'da 19 Mekâtib-i Husûsiyye-i İslâmiyye, taşradaki vilâyet merkezlerinde 14 dârümuallimîn-i ibtidâî kurulmuş yine 5.138 eski sıbyan mektebi usûl-i cedîd'e göre eğitim veren ibtidâîlere dönüştürülmüştür.

1894-1905 (r. 1310-1311) senelerinde İstanbul ve taşradaki mektepler, öğrenci sayıları ve müderrisler hakkındaki bilgiler aşağıda sunulmaktadır¹⁶⁷:

¹⁶⁴ Süleyman Karataş, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Batılılaşma", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 5, sayı: 1, Afyon, 2003, s. 236-237.

¹⁶⁵ Unat, **a.g.e.**, s. 28; Haydaroglu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Ankara, Ocak Yayınları, 1993, s. 223.

¹⁶⁶ Bayram Kodaman, 1876'dan önce Osmanlı sınırları içerisinde bulunan ibtidâî okullarının sayısının 200'ü geçmediğini bildirmektedir. Bkz. Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, s. 77.

¹⁶⁷ **Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesi İstatistiği, Maârif Umûmiye Nezâreti Celîlesi İdaresinde bulunan Mekâtib-i İbtidaiyye, Rüşdiyye, İdâdiye, Aliye İle Mekâtib-i Husûsiye Ve Ecnebiyenin ve Dersaadette Tahriri İcra Kılınan Ve Taşrada Mevcut Bulunan Kütüphanelerin İstatistiği (1310-1311 Sene-i Dersiyye-i Maliyesine Mahsustur)**, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye. 3-5.

Tablo 5: Osmanlı Vilâyetleri'ndeki Mektepler ve Öğrenci Sayıları

İstanbul'daki Mektepler	Adedi	Öğrenci sayısı	Memur ve öğretmenler
Mekâtib-i Âliye	8	2.610	454
Mekâtib-i İdâdiye	2	367	81
Mekâtib-i Rüşdiye	17	2.753	220
İnas (kız) Mekâtib-i Rüşdiye	12	2.023	100
Mekâtib-i İbtidâiye	243	13.894	486
Mekâtib-i Husûsiye-i İslâmiyye	20	5.898	346
Toplam	302	27.545	1.687
Diğer vilâyetlerdeki Mektepler	Adedi	Öğrenci sayısı	Memur ve öğretmenler
Yatılı Mekâtib-i İdâdiye	18	3.184	405
Gündüzlü Mekâtib-i İdâdiye	35	3.647	386
Mekâtib-i Rüşdiye	362	24.393	859
İnas (kız) Mekâtib-i Rüşdiye	22	2.239	63
İbtidâî Dârülmuallimîni	14	277	14
Mekâtib-i İbtidâiye	28.353	835.139	28.353
Toplam	28.804	868.879	30.080

II. BURSA'DA İBTİDÂÎ MEKTEPLER

Sıbyan mekteplerinin¹⁶⁸ Osmanlı klasik döneminde olduğu gibi 19. yüzyılın ilk yarısına kadar genellikle cami veya mescidlerin yanına hayırsever kişiler tarafından yaptırıldığı; harcamalarının ise vakıf gelirleri ile karşılandığı görülmektedir¹⁶⁹. Sıbyan okullarının teşkilât ve programları olmadığı gibi¹⁷⁰

¹⁶⁸ Halk arasında bu okulun adına Taş Mektep, Darü'l-ilm, Muallimhane, Mahalle Mektebi, Mektep, Mektephane denilmiştir. Ergin, **a.g.e.**, s. 82, 85; Koçer, **a.g.e.**, s. 7.

¹⁶⁹ Hamza Keleş, “ Vakfiyelere Göre XV. Yüzyılda Bursa’da İmar Faaliyetleri” **G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt 21, Sayı: 1, Ankara, 2001, s. 178; Akyüz, **a.g.e.**, s. 93.

¹⁷⁰ Bilim, **a.g.e.**, s. 2; Kodaman, **a.g.e.**, s. 57.

talebelere buralarda yalnızca Kur'ân okuma ve dînî bilgiler öğretilmiş,¹⁷¹ mümkün olursa bazıları hafız olarak yetiştirilmiştir¹⁷². Beş-altı yaşındaki kız ve erkek çocuklar ailelerinin istediği bir dönemde bu mekteplere başlatılmıştır¹⁷³.

Eğitim kurumlarında yeni düzenlemelere gerek duyulmasıyla birlikte ilk kez II. Mahmut, 1824 yılında “Talim-i Sıbyan” hakkında bir ferman yayınlamış ve sıbyan eğitimine zorunluluk getirmiştir. Ancak ferman sadece İstanbul için geçerli kalmıştır¹⁷⁴. 1838 tarihinde Meclis-i Umûr-ı Nafia Layihası'nda ise meclis; sıbyan mekteplerinin devamı şeklinde olmak üzere ilköğretimi iki dereceli sisteme kavuşturacak olan rüşdiye mekteplerinin tesisine karar vermiştir. Ayrıca talebelerin sınıflara ayrılmasına ve her sınıfta farklı dersler görmesine, fakirlere mahsus yatılı mektepler açılmasına, programlarına öncekinden farklı dersler konulmasına, devamın mecbur tutulmasına ve küçük mahalle mekteplerine çocukların 4 veya 5 yaşlarında başlamalarına karar vermiştir¹⁷⁵.

Sıbyan mekteplerinin eğitim öğretim yönünden düzene konulması yolunda ilk teşebbüs Tanzimat Devri'nde gerçekleşmiştir. 8 Nisan 1847'de yayımlanan bir talimatla dört beş yaşındaki çocukların ailelerinin isteği ile okula gönderileceği, yedi yaşına basan çocuklarını sıbyan mektebine göndermeyenlerin ise cezalandırılacağı ve öğrenim süresinin dört yıl olacağı

¹⁷¹ Ergin, **a.g.e.**, s. 86; İlhan Başgöz, **Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk**, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1995, s. 32.

¹⁷² Nafi Atuf Kansu, **Türk Maârif Tarihi Hakkında Bir Deneme**, İkinci Kitap, İstanbul, Milliyet Matbaası, 1932, s. 11; Bilim, **a.g.e.**, s. 2; Kodaman, **a.g.e.**, s. 57.

¹⁷³ Ergin, **a.g.e.**, s. 82. (Sıbyan mekteplerine başlama yaşı ile ilgili farklı rakamlar söz konusudur. Bu rakamı Bayram Kodaman 4-5 yaş arası, Osman Ergin, Yahya Akyüz ve Mefail Hızlı, 5-6 yaş arası olarak belirtmektedir. Bkz. Kodaman, **a.g.e.**, s. 58; Ergin, **a.g.e.**, s. 82; Akyüz, **a.g.e.**, s. 93; Mefail Hızlı, **Osmanlı Klasik Dönemi'nde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri**, Bursa, Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1999, s. 72.

¹⁷⁴ 1824 tarihli fermanın çeşitli yorumları için bkz. Cevat, **a.g.e.**, s. 3-6; Berkes, **a.g.e.**, s. 180; Berker, **a.g.e.**, s. 3; Unat, **a.g.e.**, s. 38; Ergin, **a.g.e.**, s. 394; Koçer, **a.g.e.**, s. 35-37; Yücel Gelişli, **Öğretmen Yetiştirmede Ankara Yüksek Öğretmen Okulu Uygulaması**, “Yayımlanmamış Doktora Tezi”, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000, s. 35.

¹⁷⁵ Ahmet Lûtfî Efendi, Vak'anüvis Ahmet Lûtfî Efendi Tarihi, C. V, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 128-137; Cevat, **a.g.e.**, s. 7-21; Kansu, **Türkiye Maârif ...**, Birinci Kitap, s. 63-65; Berker, **a.g.e.**, s. 9-11; Berkes, **a.g.e.**, s. 183.

belirtilmiştir. 1868 tarihli tebliğ ile de herkesin altı yaşındaki çocuğunu okula göndermesi mecburiyeti getirilmiştir¹⁷⁶.

Eğitim ve öğretim müesseselerine yeniden şekil verme amacı ve usûl-i cedîd¹⁷⁷ hareketi ile 1869 Nizâm-nâmesi'nde sıbyan okullarının yerine ibtidâî mekteplerinin yaygınlaştırılmasına karar verilmiştir. Alınan kararlara göre eski sıbyan mekteplerini ıslâh ederek ileride teşkil olunacak “Rüşdiye” mekteplerine öğrenci yetiştirmek üzere 1872 tarihinde ilk ibtidâî mektep açılmıştır¹⁷⁸. İlk ve orta öğretimi modern birtakım esaslara bağlayan 1869 Nizâm-nâmesi ile ibtidâî mekteplerinin öğrenim süresi dört yıl olarak belirlenmiştir¹⁷⁹. Sıbyan mektepleri bir taraftan kendi içinde ıslahata tabi tutulurken, diğer taraftan da ibtidâîye programları geliştirilmiş ancak sıbyan mektepleri tamamen ortadan kaldırılmamıştır¹⁸⁰.

19. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul ve merkez vilâyetlerde öğretim süresi 3 sene iken köylerdeki ibtidâîler ise 4 sene olacak şekilde düzenlenmişti. İstanbul ve vilâyet merkezlerindeki ibtidâîlerde Elifbâ, Kur'ân-ı Kerîm, Tecvîd, İlmihâl, Ahlâk, Osmanlıca Sarf, İmlâ (Yazma), Kırâat, Osmanlı Tarihi, Muhtasar Osmanlı Coğrafyası, Hesâb (Aritmetik), Hüsnühat gibi dersler verilmekte iken köy ibtidâîlerinde Elifbâ, Kur'ân-ı Kerîm, Tecvîd, İlmihâl, İmlâ, Kırâat, Hesâb ve Hüsnühat dersleri ile yetinilmiştir¹⁸¹.

Sultan II. Abdülhamid Devri'nin başlarında devletin sınırları içerisinde 14.787 tane usûl-i cedîd'e göre programlandırılmış olan ibtidâî mektebi bulunmaktaydı¹⁸². Sıbyan ve ibtidâî mekteplerinin toplamı ise 18.947 idi¹⁸³.

¹⁷⁶ Koçer, **a.g.e.**, s. 58, 70.

¹⁷⁷ Usûl-i Cedîd, Tanzimat dönemi sonrası ders araç gereçleri konusunda yenileşme ve etkili öğretim yöntemlerinin kullanılmasıdır. Bkz. Akyüz, **a.g.e.**, s. 228-240.

¹⁷⁸ Baltacı, **a.g.m.**, s. 455; Kodaman, **a.g.e.**, s. 64; Kâmil Kepecioğlu, **Bursa Kütüğü**, Yay. Hazl. Hüseyin Algül v.d., 2. Basım, C. II. Bursa, Uludağ Yayınları, 2010, s. 224.

¹⁷⁹ Mustafa Özodaşık, **Cumhuriyet Dönemi Yeni Bir Nesil Yetiştirme Çalışmaları 1923-1950**, 1. Basım, Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları, 1999, s. 31.

¹⁸⁰ Sadrettin Celal Antel, “Tanzimat Maârifî”, **Tanzimat I**, İstanbul, Maârif Matbaası, 1940, s. 451; Kodaman - Saydam, **a.g.m.**, s. 482-483; Akyüz, **a.g.e.**, s. 183-188.

¹⁸¹ Filiz Ünal, **Maârif Salnâmelerine Göre İstanbul'da Eğitim - Öğretim (1898-1903)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 59.

¹⁸² **Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesi İstatistiği (1310-1311)**, s. 4.

¹⁸³ **Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesi İstatistiği, (1310-1311)**, s. 3.

1900 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki 29.130 adet sıbyan ve ibtidâî okulunda toplam 899.932 öğrenci bulunmaktaydı¹⁸⁴. Hudâvendigâr Vilâyeti dâhilinde ise 3.020 adet sıbyan ve ibtidâî mektebinde 132.859 öğrenci bulunmaktaydı. Bu mekteplerin önemli bir kısmı Sultan II. Abdülhamid zamanında açılmış ve pek çok defa ıslah edilmeye çalışılmıştır¹⁸⁵. 1894 senesinde Hudâvendigâr Vilâyeti'nde bulunan ilkokulların sayısı ve öğrenci adedi aşağıda sunulmaktadır¹⁸⁶:

Tablo 6: 1894 Yılında Hudâvendigâr Vilâyeti'nde Bulunan İbtidâî Mektepleri

Bulunduğu Merkez	Mekâtib-i İbtidâiyye-i İslâmiyye'nin Sayısı ve Talebeleri						II. Abdülhamid'in tahta çıkışından 1894 yılına kadar kurulan mektepler
	Mekteplerin Sayısı ve Derecesi			Öğrencileri			
	Sıbyan	İbtidâî	Toplam	Erkek	Kız	Toplam	
Bursa	654	33	687	12.352	8.724	21.076	288
Ertuğrul	444	52	496	10.113	7.101	17.214	132
Kütahya	760	49	809	14.387	8.030	22.417	228
Karahisar	482	34	516	15.822	2.868	18.690	172
Karesi	833	76	909	19.767	13.071	32.838	283
Toplam	3.173	244	3.417	72.441	39.794	112.235	1.103

Osmanlı vilâyetlerinde usûl-i cedîd hareketinin uygulandığı mekteb-i ibtidâîlerde Elifbâ, Kur'ân-ı Kerîm, Tecvîd, İlmihâl, Ahlâk, Sarf-ı Osmânî, İmlâ, Kırâat, Târîh-i Osmânî, Muhtasar Coğrafya-i Osmânî, Hesâb ve Hüsnühat dersleri verilmekte idi¹⁸⁷. Bursa Vilâyeti'ndeki ibtidâî mekteplerde ise Elifbâ, Kur'ân-ı Kerîm, Tecvîd, İlmihâl, Türkçe, Hesâb, Coğrafya, Kırâat (Mâlûmât-ı Zirâiyye ve Âhlakiyye'yi kapsamaktadır) ve Târîh-i Osmânî dersleri

¹⁸⁴ Tekeli - İlkin, a.g.e., s. 75.

¹⁸⁵ H. V. S. R. 1324, s. 590.

¹⁸⁶ Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesi İstatistiği (1310-1311), s. 47.

¹⁸⁷ Cahit Baltacı, "Osmanlılarda Mektep", DİA, C. 29, Ankara 2004, s. 7.

okutulmuştur¹⁸⁸. 1906 senesinde Bursa Sancağı ve kazalarında mevcut olan sıbyan ve ibtidâî mektepleri ile öğrenci sayıları aşağıda sunulmaktadır¹⁸⁹:

Tablo 7: 1906 Senesinde Bursa Sancağı'ndaki Sıbyan Mektepleri

Kaza İsimleri	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı
Bursa Merkezi	223	14.730
Mudanya Kazası	24	1.036
Gemlik Kazası	33	1.731
Pazarköy Kazası	19	1.152
Mihaliç Kazası	73	2.473
Kirmasti Kazası	147	4.541
Adranos Kazası	195	6.881
Merkez Sancağının Toplamı	714	32.544

Tablo 8: 1906 Senesinde Bursa Sancağı'ndaki İbtidâî Mektepleri

Okulların İsimleri	Öğretmenlerin İsimleri	Öğrenci Sayıları
Hisar'da Hamîdiye Mektebi	Mustafa Rifat Efendi	117
Medrese-i Muallimîne bitişik Hamîdiye Mektebi	İsmail Efendi	60
Mecidiye Mektebi	Yunus Hilmi Efendi	67
Osmaniye Mektebi	Mehmet Said Efendi	113
Hudâvendigâr Mektebi	Mehmet Atâ Efendi	44
Yıldırım Mektebi	Mehmet Sadık Efendi	82
Çelebi Sultan Mektebi	Mehmet Şevki Efendi	87
Murad-ı Sâni Mektebi	Mehmet Ziya Efendi	86
Numûne-i Terakkî Mektebi	Mehmet Nuri Efendi	322
Reyhan Mektebi	Ali Rıza Efendi	266
Nalbandoğlu Mektebi	Mehmet Hulusi Efendi	84
Hazret-i Emîr Mektebi	İsmail Hakkı Efendi	59

¹⁸⁸ H. V. S. R. 1324, s. 592.

¹⁸⁹ H. V. S. R. 1324, s. 591-594.

İbtidâî mektepleri tablosunun devamı:

Hacı Hüsam Mektebi	Mehmet Esad Efendi	96
Dârü'l-Feyz Mektebi	Mehmet Nuri Efendi	93
Şemsülmaârif Mektebi	Kâsım Efendi	57
Mirâtülmaârif Mektebi	Ferhad Hakkı Efendi	65
Rehber-i Marifet Mektebi	Ahmed Hilmi Efendi	60
Oruç Bey Mektebi	İbrahim Edhem Efendi	111
Demirli Mektebi	Ömer Fevzi Efendi	33
Hançerli Mektebi	Ahmet Fahri Efendi	46
Meydancık Mektebi	Mehmet Hıfzı Efendi	75
İncirli Mektebi	Ali Hıfzı Efendi	73
Yenimahalle Mektebi	Mehmet Hanefi Efendi	76
Molla Arab Mektebi	Ali Niyazi Efendi	36
Paşa Mahallesi Mektebi	Cafer Efendi	68
Hoca Hasan Mahallesi Mektebi	Mehmet Nimetullah	35
Selfîmiye Mahallesi Mektebi	İdris Efendi	42
Reyhan İnâs Mektebi	Muâllimesi Nefise Hanım	41
TOPLAM		2.384

Yine 1906 senesinde yukarıda belirtmiş olduğumuz mekteplerin haricinde Bursa Vilâyeti'ne bağlı köylerde 155 okul ve bunlara devam eden 11.581 öğrenci mevcuttu. Ayrıca bazı evlerde hoca hanımlar tarafından yürütülen özel dersler de dikkat çekmektedir. 20. yüzyıl başlarında Bursa'nın yarısı bu şekilde ders alır iken bu hanelerin sayısı 46 ve buralarda ders gören kız öğrencilerin sayısı tahminen 765 idi¹⁹⁰.

¹⁹⁰ H. V. S. R. 1324, s. 593-594.

III. BURSA'DA ORTA MEKTEPLER

A. Bursa Rüşdiyeleri

Sultan II. Mahmut Devri'ne kadar mühendishanelere ve meslek okullarına girecek olan öğrenciler, eğitim öğretim kademelerinin birinci kısmı sayılan sıbyan mekteplerinde yetişmekte idi. Ancak bu dönemde eğitimde modernleşme hareketleri, sadece askerî alan ile sınırlı kaldığı için sıbyan mekteplerinde verilen eğitim yetersiz kalmaktaydı. İlköğretim düzeyindeki mekteplerin eğitim kalitesinin düşük olması sebebiyle mektepleri bitiren öğrencilerin bilgileri oldukça sınırlı idi. Bu sebepten dolayı askerî idâdîlere öğrenci yetiştirmek¹⁹¹, sivil halkı okutup, devlet bürokrasisine memur yetiştirmek ve mevcut memurların bilgilerini arttırmak amacıyla¹⁹² sıbyan mekteplerinin üstünde ve “sınıf-ı sâni” derecesinde, 1838 senesinde açılan “Mekteb-i Maârif-i Adliye” ve 1839 senesinde bu mektebin diğer bir şubesi olarak açılan “Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye” ilk “mülkî rüşdiye” derecesinde kabul edilen mekteplerdir¹⁹³.

Rüşdiyeler, ilk kurulduklarında sıbyan mekteplerinin devamı olsalar da zamanla orta öğretimin en alt kademesini oluşturmuştur¹⁹⁴. Padişahın isteği

¹⁹¹ Cevat, **a.g.e.**, s. 197-198.

¹⁹² Ergin, **a.g.e.**, s. 375; Necdet Sakaoğlu, “Rüştiyeler”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1994, s. 377; Koçer, **a.g.e.**, s. 40-43.

¹⁹³ Bu okulların hangi düzeyde eğitim veren kurumlar olduklarını konusunda kesin bilgilere sahip değiliz. Ancak açılış maksatlarına ve okutulan derslere bakıldığında aslında birer “meslek okulu” saymanın daha doğru olduğunu, bu sebepten dolayı da tam olarak bir rüşdiye sayılamayacağını, fakat rüşdiyelere eşit ve memur yetiştirmeye yönelik ilk mülkî okullar olduklarını söyleyenler çoğunluktadır. Bkz. Kodaman, **a.g.e.**, s. 91-92; Osman Kafadar, **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, Ankara, Vadi Yayınları, 1997, s. 85; Demirel, **a.g.m.**, s. 48; İhsan Sungu, “Mekteb-i Maârif-i Adliye'nin Tesisi”, **Tarih Vesikaları**, C. I, sayı: 3, Birinci Teşrin 1941, s. 212-225; Engelhardt, **a.g.e.**, s. 74; Cevat, **a.g.e.**, s. 21-24; Kansu, **a.g.e.**, s. 64-66; Berkes, **a.g.e.**, s. 181-183; Unat, **a.g.e.**, s. 44; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VI, 6. Baskı, Ankara, TTK, 2003, s. 172, s. 163; Ergin, **a.g.e.**, s. 384-406; Koçer, **a.g.e.**, s. 43.

¹⁹⁴ Rüşdiyeler, sıbyan mekteplerinin programının takviyesiyle meydana gelen orta seviyedeki okullardır. Bugünkü 6. 7. ve 8. sınıfların karşılığı olarak kabul edilebilir. Bkz. Unat, **a.g.e.**, s. 44. Rüşdiyelerin programları ve ders içerikleri için bkz. Uğur Ünal, **II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897 - 1907)**, s. 17; Hasan Ali Yücel, **Türkiye'de Ortaöğretim**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1994, s. 7.

üzerine bu yeni mektebe “Rüşdiye” adı verilmiş ve Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti kurulmuştur¹⁹⁵.

Rüşdiyelere, 10 - 15 yaşları arasındaki¹⁹⁶ ve sıbyan mekteplerinden diploma alan ya da bu derecede eğitim görmüş olan öğrenciler kabul edilmişlerdir¹⁹⁷. İlk açıldığında eğitim öğretim süresi 4 yıl olarak kararlaştırılmış, 21 Mart 1850’de Dârülmaârif’in açılmasıyla da 6 yıla çıkarılmış, 1863’te 5’e, 1869’da 4’e, son olarak 1892’de 3 yıla indirilmiştir¹⁹⁸.

İlk açılan rüşdiyeler modern anlamda eğitim öğretim yapamamakta idi. Bu eksikliği giderebilmek amacıyla 1847 senesinde usûl-i cedîd’e göre eğitim yapan bir rüşdiye açılmıştır. Bu mektepte başarılı sonuçlar alınması üzerine, ertesi yıl dört rüşdiye daha açılmıştır. Usûl-i cedîd mekteplerinde dinî bilgilerle beraber Hesâb, İnşâ, Hendese (Geometri), Resim, Arapça ve Farsça Grameri, Osmanlıca Grameri, Osmanlı Tarihi ve Coğrafyası, Kırâat ve İmlâ gibi dersler yer almıştır¹⁹⁹. 1 Temmuz 1853 tarihinde alınan bir kararla rüşdiyeler, vilâyetlerde de açılmaya başlanmıştır²⁰⁰. 1859 senesine gelindiğinde ise İstanbul’da ilk “kız rüşdiyesi” açılmıştır²⁰¹.

1867 yılına kadar rüşdiyelere yalnız Müslüman öğrenciler kabul ediliyor iken bu yıldan itibaren ise Hristiyan talebeler de alınmaya başlanmış²⁰² ancak kayıt olmak isteyen Hristiyan adaylara Türkçe dersinden imtihana girmeleri şartı getirilmiştir²⁰³. Bundan iki yıl sonra ilan edilen Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi’ne göre, 500 haneden fazla olan her kasabada birer rüşdiye okulu açılacak, bu okulların masrafları ise vilâyet

¹⁹⁵ Berkes, **a.g.e.**, s. 183; Unat, **a.g.e.**, s. 44.

¹⁹⁶ Akyüz, **a.g.e.**, s. 185.

¹⁹⁷ Cahit Baltacı, “Osmanlı Devleti’nde ...”, s. 455.

¹⁹⁸ Unat, **a.g.e.**, s. 44; Kodaman, **a.g.e.**, s. 6, 108.

¹⁹⁹ Ergin, **a.g.e.**, s. 444-445; Kodaman, **a.g.e.**, s. 92-93.

²⁰⁰ Kodaman, **a.g.e.**, s. 92; Kâmil Kepecioğlu, **Bursa Kütüğü**, Yay. Hazl. Hüseyin Algül v.d., 2. Basım, C. IV. Bursa, Uludağ Yayınları, 2010, s. 59.

²⁰¹ Ünal, **a.g.e.**, s. 18.

²⁰² Ünal, **a.g.e.**, s. 2; Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, C. II, İstanbul, İrcica Yayınları, 1998, s. 373; Baltacı, **a.g.m.**, s. 445; **Bursa Ansiklopedisi**, Yay. Hazl. Yılmaz Akkılıç, C. IV, 1. Baskı, Bursa, Burdef Yayınları, 2002, s. 1459.

²⁰³ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C.VII, 6. Baskı, Ankara, TTK, 2003, s. 201.

maârif idaresi sandıklarından karşılanacaktır. Öğretim süresi dört yıl olacak ve rüşdiyeyi bitirenler imtihanla idâdîye kabul edilecektir²⁰⁴. Ayrıca başlangıçta ortaöğretimin hazırlık basamağı olarak düşünülen rüşdiyeler, 1869'da idâdîlerin orta öğretim basamağı olarak görülmesiyle birlikte ilköğretim kurumları içerisinde kalmıştır²⁰⁵. Bunun yanında kızların eğitilmesi için rüşdiyelerin kızlara mahsus olanları açılmaya başlamış ve bu okullara bayan öğretmen yetiştirmek üzere 1870 yılında, Dârümuallimât açılmıştır²⁰⁶.

1848-1869 yılları arasında Anadolu'nun her yerinde toplam 138 rüşdiye açılmıştır. 1876 yılına gelindiğinde sayıları 287'ye ulaşan yeni rüşdiyelerle birlikte memleketin her yerinde toplam 425 rüşdiyede faaliyet göstermekteydi ve bunlarda 19.000 civarında öğrenci eğitim öğretim görüyordu²⁰⁷. Devrin sonlarına gelindiğinde devletin sınırları içerisindeki tüm vilâyetlerde 619 rüşdiye okulunda toplam 40.000 civarında öğrenci bulunuyordu²⁰⁸.

II. Abdülhamid döneminde rüşdiye mektepleri ile ilgili düzenlemeler yapılmaya devam edilmiştir. 1879 yılında Maârif merkez teşkilatı yeniden düzenlenmiş, Maârif Nezâreti bünyesinde bir Mekâtib-i Rüşdiye Dâiresi kurulmuştur²⁰⁹.

1889 yılında rüşdiyelere yeni bir şekil verilerek idâdî mektebi bulunan yerlerde, rüşdiye binalarının idâdîye tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu durum rüşdiye sayısının azalmasına neden olmuştur²¹⁰. Vilâyet merkezlerindeki rüşdiye mektepleri ile idâdî mekteplerinin birleştirilmesinin ardından idâdî mektebinin ilk üçüncü senesine kadar tahsil görerek kendi arzularıyla mektebi terk edenlere "Rüşdiye Şehadetnamesi" derecesine denk

²⁰⁴ Kodaman, **a.g.e.**, s. 93; Demirel, **a.g.m.**, s. 53; Akyüz, **a.g.e.**, s. 184.

²⁰⁵ Koçer, **a.g.e.**, s. 93-97.

²⁰⁶ Demirel, **a.g.m.**, s. 54.

²⁰⁷ Çadircı, **a.g.e.**, s. 289; Sadiye Tutsak, **İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 8-9.

²⁰⁸ Kodaman, **a.g.e.**, s. 105.

²⁰⁹ İhsanoğlu, **a.g.m.**, s. 373; Kodaman, **a.g.e.**, s. 37.

²¹⁰ Kodaman, **a.g.e.**, s. 101-102; Demirel, **a.g.m.**, s. 56.

gelen bir tasdikname verilmesine 2 Haziran 1900 (20 Mayıs 1316) tarihinde Maârif Meclisi tarafından karar verilmiştir²¹¹.

Yapılan bu değişiklikler neticesinde idâdî mekteplerindeki tahsil derecesi “Rüşdiye” kısmı, “Gündüzlü İdâdî” kısmı ve “Yatılı İdâdî” kısmı olarak üç kısma ayrılmıştır: Rüşdiye kısmı üç, gündüzlü idâdî kısmı iki ve yatılı idâdî kısmı dört sınıf olacak şekilde taksim edilmiştir. Her üç kısmın sonunda tahsil derecesine göre diploma verilmiştir. İlk üç sınıf tedrisatını tamamlayanlara “Rüşdiye” diploması, dördüncü ve beşinci sınıflarda muvaffak olanlara “Nehâfî İdâdî” diploması, altıncı ve yedinci sınıf derslerini bitirenlere “Tam İdâdî” diploması verilmiştir. İlçelerdeki idâdîlerde beşer ve merkezdeki idâdîde yedi sınıf mevcuttur. Rüşdiye kısmını oluşturan ilk üç sınıfta Tecvitli Kur’ân-ı Kerîm ve Ulûm-ı Dîniyye, Türkçe, Ahlâk, Arabî, Farsça, Fransızca, Hesâb, Hendese, Coğrafya, Tarih, Hüsnühat ve Resim dersleri okutulmuştur. İdâdî mekteplerinden ayrı olan rüşdiye mekteplerinde okutulan dersler ise idâdîlerin rüşdiye sınıfları ile aynıdır. Ancak yalnızca Fransızca dersi ders programlarına alınmamıştır. Fazladan olarak Ma’lûmât-ı Zirâiyye ve Sıhhiye dersi okutulmuştur²¹².

20. yüzyıl başlarına gelindiğinde Osmanlı ülkesindeki erkek rüşdiye okullarında birinci yıl Kur’ân-ı Kerîm, Türkçe, Ahlâk, Arapça, Hesâb, Coğrafya, Ma’lûmât-ı Nâfia ve Hıfzıssıhha, Hüsnühat ve Resim; ikinci yıl Kur’ân-ı Kerîm, Türkçe, Ahlâk, Arapça, Farsça, Hesâb, Coğrafya, Tarih, Ma’lûmât-ı Nâfia ve Hıfzıssıhha, Hüsnühat ve Resim; üçüncü yıl ise Kur’ân-ı Kerîm, Türkçe, Ahlâk, Arapça, Farsça, Fransızca, Hesâb, Hendese, Coğrafya, Tarih, Ma’lûmât-ı Nâfia ve Hıfzıssıhha, Hüsnühat ve Resim dersleri verilmiştir²¹³.

Kız rüşdiyeleri ise ilk üç senesi “ibtidâf” ve diğer üç senesi de “rüşdî” sınıflardan oluşmak üzere toplam altı senelik bir eğitim öğretimi içermiştir. 20. yüzyıl başlarında kız rüşdiyelerinin rüşdî eğitimini içeren dördüncü sınıfında

²¹¹ S. M. 1319, s. 26.

²¹² H. V. S. R. 1324, s. 588-589.

²¹³ Rüşdiye program ve ders içerikleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Ünal, a.g.e., s. 21-57.

Tecvitli Kur'ân-ı Kerîm, Ulûm-ı Dîniyye (Din Bilgisi), Kırâat, İmlâ, Hüsnühat, Dürûs-ı Eşyâ ve Ma'lûmât-ı Nâfia, İdâre-i Beytiyye, Ahlâk, Hesâb, Coğrafya, Tarih ve El Hünnerleri; beşinci ve altıncı sınıflarda Tecvitli Kur'ân-ı Kerîm, Ulûm-ı Dîniyye, Kırâat, İmlâ, Kitâbet (Yazı Yazma), Arapça, Farsça, Hüsnühat, Dürûs-ı Eşyâ ve Ma'lûmât-ı Nâfia, İdâre-i Beytiyye, Ahlâk, Hıfzıssıhha, Hesâb, Coğrafya, Tarih ve El Hünnerleri dersleri okutulmuştur²¹⁴.

İstanbul'daki rüşdiyelerin başarılı öğretimleri sonucunda²¹⁵ Meclis-i Maârif-i Umûmiye, 1853 tarihinde İstanbul dışındaki bazı kaza ve vilâyetlerde 25 adet rüşdiye mektebi açma yolunda çalışmalara başlamıştır²¹⁶. Bu gayeler neticesinde Bursa'nın ilk sivil rüşdiyesi 1858 yılında açılmıştır²¹⁷. 1875 yılına gelinceye kadar Hudâvendigâr Vilâyeti'nde de rüşdiye sayısının 25'e, Öğrenci sayısı da 1.081 kişiye ulaştığı görülmektedir²¹⁸. Maârif Nezâreti'nin istatistiklerinde gösterildiği üzere Bursa Sancağı'na ilk İnas (Kız) Rüşdiyesi ise 1882-1883 eğitim öğretim yılında açılmıştır²¹⁹.

1894-1895 (r. 1310-1311) senelerinde Hudâvendigâr Vilâyeti'nin Bursa Sancağı'na bağlı kazalarda mevcut olan erkek ve kız rüşdiyelerinin öğrenci, memur ve öğretmen sayıları aşağıda sunulmaktadır²²⁰:

²¹⁴ Ünal, a.g.e., s. 57-88.

²¹⁵ M. S 1317, s. 24; Kansu, a.g.e., s. 111; Unat, a.g.e., s. 43.

²¹⁶ B.O.A. İ..MVL. Dosya 127, Gömlek 3327; Cevat, a.g.e., s. 53.

²¹⁷ B.O.A. A.}MKT.MHM. Dosya 130, Gömlek 69; A.}MKT.NZD. Dosya 145, Gömlek 73; MVL. Dosya 321, Gömlek 15; A.}MKT.MVL. Dosya 94, Gömlek 51; Dosya 95, Gömlek 95; A.}AMD. Dosya 84, Gömlek 12; Bursa Ansiklopedisi, C. IV, s. 1459; Kepecioğlu, a.g.e., s. 59.

²¹⁸ Demirel, a.g.m., s. 54-56; Bursa Ansiklopedisi, C. IV, s. 1459; Kepecioğlu, a.g.e., s. 59.

²¹⁹ Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesi İstatistiği (1310-1311), s. 44; Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesi İstatistiği, Maârif Umûmiye Nezâreti Celîlesi İdaresinde bulunan Mekâtib-i İbtidaiyye, Rüşdiyye, İdâdiye, Aliye İle Mekâtib-i Husûsiye Ve Ecnebiyenin ve Dersaadette Tahriri İcra Kılman Ve Taşrada Mevcut Bulunan Kütüphanelerin İstatistiği (1311-1312) Sene-i Dersiyiye-i Maliyesine Mahsustur, C. 1, Dersaadet, Matbaa-i Amire, 1318, s.45

²²⁰ Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesi İstatistiği (1310-1311), s. 32. Ayrıca Kumla, Armudlu ve Umurbey incelediğimiz dönem içerisinde Gemlik Kazası'na, Sölöz-i Müslim ise Orhangazi Kazası'na bağlı nahiyelerdir.

Tablo 9: 1894-1895 Yılları Arası Bursa Sancağı'ndaki Sivil Rüşdiyeler

İsmi	Sayısı	1893 senesinden 1894-1895 senesinde devralınan talebeler	1894- 1895 senesinde yeni kayıt olan talebeler	1894-1895 senesinde mektebi terk eden talebeler	1894-1895 senesi sonunda şهادetname alan öğrenciler	1895-1896 senesine devredilen öğrenciler	Öğretmen
Kirmasti	1	60	40	36	12	52	4
Adranos	1	19	13	0	8	24	4
Mudanya	1	32	13	6	4	36	4
Pazarköy	1	43	9	13	4	35	3
Mihaliç	1	73	18	17	12	62	4
Armutlu	1	11	8	3	2	14	2
Kumla	1	19	5	1	3	20	2
Umurbey	1	42	13	0	7	48	3
Sölöz-i Müslim	1	16	3	5	0	14	2
İnas (Kız) Rüşdiyesi	1	112	13	36	8	81	5
Toplam	10	427	135	117	60	386	33

1906 senesinde Hudâvendigâr Vilâyeti'ndeki rüşdiye mektepleri ve öğrenci sayıları aşağıdaki gibidir²²¹:

Tablo 10: 1906 Senesinde Hudâvendigâr Vilâyeti Rüşdiyeleri

Okul İsimleri	Öğrenci Sayısı	Okul İsimleri	Öğrenci Sayısı
Bursa Rüşdiye-i Askerîsi	275	Simav Rüşdiyesi	42
Bursa İnas Rüşdiyesi	110	Kudüs Rüşdiyesi	73
Mudanya Rüşdiyesi	28	Tavşanlı Rüşdiyesi	38
Mihaliç Rüşdiyesi	56	Sandıklı Rüşdiyesi	79
Kirmasti Rüşdiyesi	70	Aziziye Rüşdiyesi	32

²²¹ H. V. S. R. 1324, s. 590.

Rüşdiye mektepleri tablosunun devamı:

Pazar Köy Rüşdiyesi	44	Bolvadin Rüşdiyesi	32
Adranos Rüşdiyesi	34	Geyikler Rüşdiyesi	14
Umur Bey Rüşdiyesi	45	Bandırma Rüşdiyesi	97
Armutlu Rüşdiyesi	34	Erdek Rüşdiyesi	39
Kumla Rüşdiyesi	24	Edremit Rüşdiyesi	36
Sölöz Rüşdiyesi	20	Gönen Rüşdiyesi	86
İnegöl Rüşdiyesi	100	Burhaniye Rüşdiyesi	47
Yenişehir Rüşdiyesi	64	Sındırgı Rüşdiyesi	16
Pazarcık Rüşdiyesi	26	Balat Rüşdiyesi	26
Lefke Rüşdiyesi	47	Susurluk Rüşdiyesi	64
Bozüyük Rüşdiyesi	40	Kebsud Rüşdiyesi	33
İnönü Rüşdiyesi	18	Edincik Rüşdiyesi	31
Uşak Rüşdiyesi	98	Havran Rüşdiyesi	26
Eskişehir Rüşdiyesi	87	Bigadic Rüşdiyesi	24
Toplam: 2055			

Maârif Salnâmeleri'ne göre 1898-1903 (h. 1316-1321) yıllarında Hudâvendigâr Vilâyeti'nin Bursa Sancağı'ndaki rüşdiyelerin, salnâmelerin yazıldığı yıllara göre idârî kadrosu, müderrisleri ve öğrenci sayıları aşağıda sunulmuştur²²²:

Tablo 11: 1898-1903 Yılları Arasında Bursa Sancağı'ndaki Rüşdiyelerin Muallimleri ve Öğrenci Sayıları

Bursa Sancağına Bağlı Mihaliç Rüşdiyesi					
Memur	Muallimleri				
	1898	1899	1900	1901	1903
Muallim-i Evvel	Kazım	Hasan Kazım	Hasan Kazım	Hasan Kazım	Hasan Kazım
Muallim-i Sâni	Bilal Fahri	Bilal Fahri	Bilal Fahri	Bilal Fahri	Bilal Fahri
Hat Muallimi	Mustafa Nuri	Mustafa	Mustafa	Mustafa Nuri	Mustafa Nuri
Öğrenci Sayıları	68	64	68	55	78

²²² Tablo Maârif Salnâmeleri dikkate alınarak tarafımızdan oluşturulmuştur. S. M. 1316, s. 1031-1038; 1317, s. 1144-1152; 1318, s. 1282-1288; 1319, s. 556-564; 1321, s. 474-480.

Bursa Sancağına Bağlı Kirmasti Rüşdiyesi					
Memuriyet	Muallimleri				
	1898	1899	1900	1901	1903
Muallim-i Evvel	Abdullah	By.	Hacı Ramazan	Hacı Ramazan	İbrahim
Hat Muallimi	Tayfur	Tayfur	By.	By.	Hasan Rıfat
Rik'a Muallimi	By.	By.	Hüseyin	Hüseyin	
Sülüs Muallimi	By.	By.	Rıfat	Rıfat	
Öğrenci Sayıları	80	80	80	82	82

Mudanya Rüşdiyesi					
Memuriyet	Muallimleri				
	1898	1899	1900	1901	1903
Muallim-i Evvel	By.	Osman	Osman	Osman	Osman Nuri
Muallim-i Sâin	Hamdi	Süleyman Sırrı	Süleyman	Süleyman	Salih
Hat Muallimi	Mehmet Lütfü	Mehmet Lütfü	Mehmet Lütfü	Mehmet Lütfü	Mehmet
Öğrenci Sayıları	30	34	69	43	45

Pazarköy Rüşdiyesi					
Memuriyet	Muallimi				
	1898	1899	1900	1901	1903
Muallim-i Evvel ve Hat Muallimi	Abdüllatif	Abdüllatif	Abdüllatif	Abdüllatif	Abdüllatif
Öğrenci Sayıları	40	41	46	41	52

Adranos Rüşdiyesi					
Memuriyet	Muallimleri				
	1898	1899	1900	1901	1903
Muallim-i Evvel	Hüseyin Hulusi	By.	Abdullah Rahmi	Abdullah	Halil
Hat Muallimi	İsmet	İsmet	Ali Adil	Ali Adil	İbrahim Hakkı
Öğrenci Sayıları	28	28	35	28	28

Sölöz-i Müslim Rüşdiyesi					
Memuriyet	Muallimleri				
	1316	1317	1318	1319	1321
Muallim-i Evvel ve Hat Muallimi	Osman Nidâi	Osman Sezai	Osman Nidâi	Hafız Osman Nidâi	Osman Nidâi
Öğrenci Sayıları	33	36	36	41	24

Umur Bey Rüşdiyesi					
Memuriyet	Muallimleri				
	1316	1317	1318	1319	1321
Muallim-i Evvel ve Hat Muallimi	Abdullah Fehmi	Abdullah	Abdullah Fehmi	Abdullah Fehmi	Abdullah Fehmi
Muallim-i Sâni	By.	By.	Abdullah	Abdullah	By.
Rik'a Muallimi	Ahmet Rifat	Ahmet	Ahmet	Ahmet	By.
Öğrenci Sayıları	36	40	45	36	89

Armutlu Rüşdiyesi					
Memuriyet	Muallimleri				
	1316	1317	1318	1319	1321
Muallim-i Evvel ve Hat Muallimi	Mustafa Hulusi	Mustafa	Mustafa	Mustafa	Mustafa
Öğrenci Sayıları	22	20	27	27	27

Merkez Vilâyet Kız Rüşdiyesi			
Memuriyet	Muallimleri		
	1898	1899	1903
Muallime-i Evvel	Remziye Hanım	Hatice Remziye Hanım	Zekiye Hanım
Muallime-i Sâni	Fatma Hanım	By.	Mecide Hanım
Muallime-i Sâlise	Necibe Havva Hanım	Havva Necibe Hanım	Zekiye Hanım
Hat Muallimi	Ahmet Vehbi	Ahmet Vehbi	Ahmet Vehbi
Öğrenci Sayıları	121	118	126

B. Bursa İdâdîleri

“İdâd” kelimesinin anlamı; “hazırlama, geliştirme, yetiştirme”dir. Bu çerçevede İdâdî kelimesi kendisinden üstün bulunan her hangi bir okula öğrenci hazırlayan ve yetiştiren okullar için kullanılmıştır²²³. Bu terim, ilk olarak askerî okullara girmek isteyen 11-14 yaşları arasındaki gençlerin eksik bilgilerini tamamlayarak bu okullardaki programları takip edebilecek bir seviyeye ulaştırmak amacıyla açılan hazırlık sınıfları için kullanılmıştır. Amacına yönelik olarak 1845 yılında ilk kez Bursa ve Bosna’da birer mektep açılmıştır²²⁴. Ancak daha sonraları sıbyan mekteplerini bitiren öğrencilerin

²²³ Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara, Aydın Kitabevi, 1986, s. 409; Ergin, a.g.e., s. 495.

²²⁴ Bu okulların tespit edilen programlarına göre devrin rüşdiyelerinden pek farklı olmadığı görülmektedir. Ayrıca 11-14 yaşlarındaki çocuklar kabul edilmekle birlikte mektebin ilk üç senesi

belirli bir düzeye gelmelerini sağlamak amacıyla İstanbul'da açılan rüşdiyelere ve öğrenci hazırlayan bazı mektepler ile Dârülmaârif'te açılan özel sınıflara da "İdâdî" denmiştir²²⁵.

Günümüzde lise karşılığı sayılabilecek olan idâdîler, 1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi ile birlikte orta öğretimin bir kademesi olarak, 4 yıllık rüşdiyeler üzerine 3 yıllık eğitim öğretim süresini kapsayan; rüşdiye ile yüksek tahsil arasında bir eğitim kurumu olarak kabul edilmiştir²²⁶. Ayrıca idâdî okullarına, rüşdiyeleri bitiren Müslim ve gayrimüslim çocuklarının birlikte gidebilecekleri kararlaştırılmıştır. Ancak idâdîler 1.000 haneyi geçen mahallelerde ya da gerekli görülen kasabalarda açılabilir. İdâdî okullarının yapım giderleri ile öğretmen ve hademelere yapılacak ödemeler Vilâyet Maârif İdaresi Sandığı'ndan yapılacaktır²²⁷. 1869 Nizâmnâmesi hakkında yazılan mazbatada, idâdî mekteplerinin açılması için şu gerekçeler ileri sürülmüştür: *"...Belki ilerde ulûm-ı âliye mekâtibinin teksîri iktizâ eyliyeceği ve şunda olsa olsa rüşdiye mekteplerinin fevkinde ve mekâtib-i sultaniyenin madûnunda idâdiye mekteplerinin küşâdı muhtâc-ı bahis olabilir ise de, mekâtib-i rüşdiyede her sınıf tebaa etfâlinin mebâdî-i ulûm-ı dîniyesi tadrîs olunmak lâzım gelmesinden dolayı bu nevi mekteplerin her cemâat için başka başka teşkîli muktezî olmasından ve mekâtib-i sultaniyenin def'aten tamîm-i küşâdı kâbil olmamasına mebnî hem mekâtib-i sultaniyenin ekserî tedrisâtına mahal-i tâlim olmak ve hem de sunûf-ı tebaa etfâlinin muhteliten tahsîl-i maârif tarîkine sevki ve o cihetle beyinlerindeki itilâf ve muhadenetim tahkîmi kaziyyesi istihsâl olunmak için mekâtib-i idâdiyenin ihdası elzem olduğu..."*²²⁸.

bulundukları yerde, son sınıfı da İstanbul'da bir arada olmak üzere dört yıl olarak belirlenmiştir. Bkz. Koçer, **a.g.e.**, s. 130, Mehmet Selim Sivritepe, **Dünden Bugüne Bursa Erkek Lisesi Bursa İdâdîsi'nin Kuruluşu ve Gelişimi 1885-1890**, Bursa, Gaye Kitabevi, 2006, s. 16.

²²⁵ Unat, **a.g.e.**, s. 45; Koçer, **a.g.e.**, s. 130.

²²⁶ 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi, bu okulları rüşdiyelerin üstünde, sultanîlerin altında göstermektedir. Bkz. Baltacı, **a.g.m.**, s. 456; Kodaman, **a.g.e.**, s. 114; Akyüz, **a.g.e.**, s. 152; Cevat, **a.g.e.**, s. 431; Tekeli - İlkin, **a.g.e.**, s. 87.

²²⁷ Kodaman, **a.g.e.**, s. 115; Koçer, **a.g.e.**, s. 101.

²²⁸ Unat, **a.g.e.**, s. 93.

1869 Nizamnâmesi hükümlerine göre açılması tasarlanan idâdî mektepleri, ekonomik sıkıntılar ve öğretmen yokluğu gibi sebeplerden dolayı uygulama aşamasına ancak 1873 yılında²²⁹, İstanbul'da "Mülkî İdâdî"nin açılmasıyla geçilebilmiştir²³⁰. 1876 tarihine kadar da taşrada 1, İstanbul'da ise 4 - 5 idâdî açılabilmiştir²³¹. Sultan II. Abdülhamid Han döneminde ise idâdî yapımına önem verilerek ilk olarak 1885 (r. 1301) yılında Bursa, Edirne, Yanya ve Çanakkale'de birer idâdî açılmıştır. Ayrıca vilâyetlerdeki idâdîlerde, bulunduğu yerin icabına göre zirâat, sanâyi veya ticaret şubelerinin açılması kararlaştırılmıştır²³².

Nizâmname'ye göre idâdî mekteplerinde okutulacak dersler de belirlenmiş olup bunlar aşağıda sunulmuştur²³³:

Tablo 12: *İdâdî Mekteplerinde Okutulacak Dersler*

1.Sene	2.Sene	3.Sene
Mükemmel Türkçe Kitâbet ve İnşâ	Mebâdî-i İlm-i Servet-i Milell	Hesâb ve Defter Tutmak Usûlü
Fransızca	Coğrafya	Hendese ve İlm-i Mesâha
Kavânîn-i Osmâniye	Târih-i Umûmî	Hikmet-i Tabîiye
Mantık	İlm-i Mevâlîd	Kimyâ
	Cebir	Resim

Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından sonra eğitim öğretim alanında ilerlemenin gerçekleşebilmesiyle birlikte 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde Hudâvendigâr Vilâyeti'nin Ertuğrul Sancağı hariç diğer bütün sancaklarında en az bir idâdî okulunun açılmış olduğu ve eğitim öğretim faaliyetini yürüttüğü görülmektedir. Vilâyetin merkezi olan Bursa şehrinde biri sivil diğeri askerî olmak üzere iki, Kütahya'da bir, Karesi Sancağına tâbii

²²⁹ Osman Ergin bu ilk idâdînin 1872 yılında açıldığını belirtmektedir. Bkz. Ergin, *a.g.e.*, s. 496.

²³⁰ Kodaman, *a.g.e.*, s. 115; Koçer, *a.g.e.*, s. 101; Unat, *a.g.e.*, s. 45.

²³¹ Kodaman, *a.g.e.*, s. 118.

²³² Said Paşa, *Said Paşa'nın Hâtıratı*, C. I, Derseadet 1328, s. 156.

²³³ Cevat, *a.g.e.*, s. 431; Kodaman, *a.g.e.*, s. 115.

Balıkesir’de bir, Karahisar’da bir adet olmak üzere toplam beş idâdî mevcuttur. Bu idâdîler bulundukları sancağın adı ile anılmışlardır²³⁴. Bu okullardan Bursa merkezdeki idâdî binası 3 Ağustos 1885 (r. 22 Temmuz 1301), Karesi İdâdîsi 23 Şubat 1886 (r. 11 Şubat 1301), Kütahya İdâdîsi 24 Ocak 1891 (r. 12 Kânûn-ı Sâni 1306), Karahisar İdâdîsi 31 Ağustos 1895 (r. 19 Ağustos 1311) ve Söğüt İdâdîsi 15 Ocak 1906 (r. 2 Kânûn-ı Sâni 1321) tarihlerinde açılmıştır. Merkezdeki idâdî için ayrıca inşa edilen bina 1897 (r. 1313) senesinde açıldığı gibi Askerî İdâdî “Işıklar” mevkiinde yeni inşa edilen büyük binasına 10 Haziran 1892 (r. 29 Mayıs 1308) tarihinde nakledilmiştir. Ertuğrul Sancağı’na idâdî binası ise ancak 1 Eylül 1905 (r. 19 Ağustos 1321) tarihinde açılabilmiştir²³⁵. Bursa merkezinde açılan idâdî mektebi, ilk önce Mülkiye İdâdîsi adıyla bir konağın içerisinde iki sınıflı olarak açılmıştı. Bu tarihlerde temeli atılmış olan idâdî mektebinin inşası ancak 1891 senesinde tamamlanabilmiştir. 1893 senesinde ise mektebin arazisi genişletilmiştir²³⁶.

1892 yılından sonra idâdî mekteplerinde edinilen tecrübelerden yararlanılarak ihtiyaçlara uygun geniş ıslahat çalışmaları başlatılmıştır. Bu değişiklik yüksek öğretimin sağlam bir temele oturtulmasının ancak iyi bir orta öğretimin sağlanmasıyla gerçekleşebileceğinin anlaşılması üzerine gerçekleştirilmiştir. Bu ihtiyacın karşılanması için 1892’de “Mekâtib-i Âliye Dâiresi” (Yükseköğretim) kaldırılarak yerine “Mekâtib-i İdâdîye Dâiresi” kurulmuştur. Ayrıca “Rumeli Vilâyetleri Maârif Müfettişliği” adıyla yeni bir memuriyet, teftiş heyeti kadrosuna alınmıştır. Yüksek ve özel mekteplerin işlerinin takibi ise Mekâtib-i Âliye ve Husûsiye Müfettişliği’ne bırakılmıştır²³⁷. Bu tarihte vilâyet merkezlerinde eğitim öğretim yapan 34 idâdî mektebi mevcut idi. Bunlar önceleri gündüzlü olarak açılmış iken duyulan ihtiyaç üzerine bazı şehirlerde yatılıya dönüştürülmüştür²³⁸.

²³⁴ S. M. 1316, s. 1026-1030; 1317, s. 1140-1144; 1318, s. 1278-1282; 1319, s. 553-556; 1321, s. 471-474.

²³⁵ H. V. S. R., 1324, s. 588.

²³⁶ Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Yay. Hazl. Hüseyin Algül v.d., 2. Basım, C. III. Bursa, Uludağ Yayınları, 2010, s. 78; a.g.e., C. I. 143-144; *Bursa Erkek Lisesi 1973 Yılı*, s. 1.

²³⁷ Kodaman, a.g.e., s. 34-35; Unat, a.g.e., s. 25; Yücel, a.g.e., s. 36.

²³⁸ Cevat, a.g.e., s. 431; Kodaman, a.g.e., s. 402-403.

Maârif Nezâreti, bir taraftan rüşdiye sınıflarını da içine alacak şekilde taşradaki il merkezlerinde 7 yıllık yatılı idâdî okulunun açılması yönünde çalışmalar yapılırken, diğer taraftan da maârif geliri daha az olan ilçe merkezlerinde 5 yıllık gündüzlü idâdîler açılmasına izin vermiştir²³⁹. Ayrıca yine bu senelerde idâdî okullarının sayılarını çoğaltabilmek için öğrencisi az olan bazı rüşdiyeler kaldırılarak idâdîlerle birleştirilmesi yoluna gidilmiştir²⁴⁰. Bu çalışmalar sonucunda da 1892-1893 senesinde Bursa idâdî binasına bir “rüşdiye” bölümü eklenmiş ve okul yedi seneye çıkarılmıştır²⁴¹.

1894-1895 (r. 1310-1311) Maârif-i Umûmiye Nezâreti İstatistiği'ne göre 2 tanesi İstanbul'da olmak üzere memleket dâhilinde toplam 555 idâdî bulunmaktadır. Bu okullarda toplam 7.198 talebe tahsil görürken 872 tane memur ve öğretmen de görev yapmıştır. 1892 senesinde 3 yıllık eğitim öğretim yapan rüşdiyenin de eklenmesiyle 7 senelik idâdî halini alan²⁴² Bursa Yatılı İdâdîsi'nin 1894-1895 yılına ait ayrıntılı bilgileri aşağıda sunulmuştur²⁴³:

Tablo 13: 1894-1895 Yıllarında Bursa Yatılı İdâdîsi'nin Öğrenci Miktarı

1893 senesinden 1894-1895 senesinde devredilen talebeler					1894-1895 senesi başından sonuna yeni kayıt olan talebeler					1894-1895 senesi içinde mektebi terk eden talebeler					1894-1895 senesi sonunda şehadetname alan talebeler				
Ücretli Yatılı		Ücretsiz Yatılı		Toplam	Ücretli Yatılı		Ücretsiz Yatılı		Toplam	Ücretli Yatılı		Ücretsiz Yatılı		Toplam	Ücretli Yatılı		Ücretsiz Yatılı		Toplam
Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim		Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim		Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim		Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim	
17	9	23	4	53	30	19	28	3	80	13	17	17	0	47	3	1	2	2	8

²³⁹ Başaran, a.g.e., s. 86; Kodaman, a.g.e., s. 122-123.

²⁴⁰ Koçer, a.g.e., s. 131.

²⁴¹ Bursa Ansiklopedisi, C. I, s. 392; Bursa İl Yıllığı 1934, s. 23; Bursa İli Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim, Yay. Hazl. Bahar Apak v.d. Bursa, 1998, s. 85.

²⁴² Sivritepe, a.g.e., s. 67.

²⁴³ Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesi İstatistiği (1310-1311), s. 5, 25.

1895-1896 senesine devredilen talebeler					Mektebin gündüzlü talebesi	Yatılı ve gündüzlü talebe toplamı	Memurin ve muallimleri
Ücretli Yatılı		Ücretsiz Yatılı		Toplam			
Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim				
31	10	42	5	78	85	218	35

Eğitim öğretim süresi 7 sene olan Bursa İdâdî Mektebi'nde 1894-1895 senelerinde okutulan dersler aşağıda sunulmuştur²⁴⁴:

- 1. Sene:** Ulûm-ı Dîniyye, Arabî, Türkçe, Hesâb, Coğrafya, Hüsnühat, Resim.
- 2. Sene:** Ulûm-ı Dîniyye, Arabî, Farsî, Türkçe, Hesâb, Coğrafya, Tarih, Hüsnühat, Resim.
- 3. Sene:** Ulûm-ı Dîniyye, Arabî, Farsî, Türkçe, Hesâb, Hendese, Coğrafya, Tarih, Fransızca, Hüsnühat, Resim.
- 4. Sene:** Akâid, Arabî, Farsî, İnşa ve Kitâbet, Hesâb, Hendese, Coğrafya, Tarih, Fransızca, Hüsnühat, Resim.
- 5. Sene:** Akâid, Arabî, İnşa ve Kitâbet, Coğrafya, Tarih, Malumat-ı Fenniye, Usûl-i Defterî, Hendese, Fransızca, Hüsnühat, Resim.
- 6. Sene:** Edebiyat, Cebir, Hendese, Coğrafya, Tarih, Hikmet, Kimya, Kavânîn, Fransızca, Resim.
- 7. Sene:** Ahlâk, Edebiyat, Tarih, Cebir, Hendese, Müsellesât, Kozmografya, Makine, Hikmet, Kimya, Mevâlîd, Kavânîn, Fransızca, Resim.

1899 senesinde yapılan çalışmalar sonucunda ders programları bazı değişikliklerle yeniden düzenlenmiştir²⁴⁵. Leyli (yatılı) İdâdî kısmını oluşturan altıncı ve yedinci sınıflarda da Ulûm-ı Dîniyye, Ahlâk, Edebiyat, Kitâbet-i

²⁴⁴ **Hudâvendigâr Vilâyeti Mekteb-i İdâdî-i Mülkîsi Tevzii-i Mükafaat Cetveli (1310-1311)**, Bursa, Hudâvendigâr Vilâyeti Matbaası, 1311, s. 9-19.

²⁴⁵ İlk üç sınıfı oluşturan rüşdiye kısımlarında okutulacak dersler çalışmamızın “Bursa Rüşdiyeleri” başlığı altında belirtilmiştir. Yatılı ve gündüzlü idâdîlerde uygulanan ders programları için ise bkz.: Yücel, **a.g.e.**, s. 141-143.

Resmiyye, Arapça, Fransızca, Kavânîn, Usûl-i Defterî, Cebir, Müsellesât, Hendese, Kozmografya, Mekanik, Fizik, Kimya, Mevâlîd, Hıfzıssıhha, Coğrafya, Tarih, Ulûm-ı Servet, Hüsnühat ve Resim dersleri okutulurdu²⁴⁶.

Bursa İdâdî Mektebi'nin Maârif Salnâmeleri'ne göre 1898-1903 seneleri arasındaki öğrenci sayıları aşağıda sunulmaktadır²⁴⁷:

Tablo 14: 1898-1903 Yıllarında Bursa Yatılı İdâdîsi'nin Öğrenci Miktarı

Bursa İdâdîsi'nin Öğrenci Mevcudu								
Sene	Yatılı				Gündüzlü		Toplam	
	Ücretli		Ücretsiz					
	Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim
1898	30	4	25	2	154	7	209	13
1899	32	3	34	2	182	5	248	10
1900	42	7	38	2	200	5	280	14
1901	70	1	41	11	269	11	380	23
1903	79	9	41	1	227	8	347	18

1902 yılında vilâyet merkezlerindeki idâdîlere çeşitli meslekî sınıflar eklenerek²⁴⁸ yatılı idâdîlerin öğretim süresi 8, gündüzlü idâdîlerin ise 6 yıl olarak belirlenmiştir. Bu uygulama ile istenilen sonuç elde edilemediğinden dolayı bir süre sonra okullar tekrar eski haline getirilmiş ve öğrenim süresi yine 7 sene olmuştur²⁴⁹.

²⁴⁶ H. V. S. R., 1324, s. 588-589.

²⁴⁷ Tablo Maârif Salnâmeleri dikkate alınarak tarafımızdan oluşturulmuştur. S. M. 1316, s. 1027; 1317, s. 1141; 1318, s. 1279; 1319, s. 554; 1321, s. 472.

²⁴⁸ B.O.A. MF. MKT. Dosya 753, Gömlek 84.

²⁴⁹ Kodaman, a.g.e., s. 132; Unat, a.g.e., s. 46.

Maârif Salnâmeleri'ne göre 1898-1903 yılları arasında Bursa İdâdî Mektebi'nin idârî ve muallim kadrosu aşağıda sunulmuştur²⁵⁰:

Tablo 15: 1898-1903 Yıllarında Bursa Yatılı İdâdîsi'nin Memur Kadrosu

Maârif Salnâmeleri'ne Göre Bursa İdâdî Mektebi'nin İdari ve Muallim Kadrosu					
Görevi	İsmi				
	1316	1317	1318	1319	1321
Müdür	Abdülhamid	Hamid	Abdülhamid	Abdülhamid	Hamid
Müdür-i Sâî	Ahmet Muhtar	Ahmet Muhtar	Ahmet Muhtar	Ahmet Muhtar	Ahmet
Muâvin-i Evvel	Said	Mehmet Said	Hüseyin Hüsnü	Mehmet Sabri	Sabri
Muâvin-i Sâî	Tahsin	Mehmet Sabri	Mehmet Sabri	Ali Rıza	Ali Rıza
Muâvin-i Sâlis	Hilmi	Mehmet Hilmi	Mehmet Hilmi	Ziya	Ziya
Kâtip ve Mübâyaa Memuru	Ahmet	Ahmet Fehmi	Ahmet Fehmi	Ahmet Fehmi	Ahmet Fehmi
İmam	Yusuf	Yusuf	Yusuf	Yusuf	Yusuf
Depo Memuru	Rıza	Rıza	Rıza	Rıza	Rıza
Anbar Memuru	Naim	Naim	Naim	Naim	Naim
Tabib	Bedrus	Bedrus	Bedrus Vankyan	Bedrus Vankyan	Bedrus
Edebiyat, Kimya ve Ahlâk Muallimi	Sami	Sami	Abdülhamid	Abdülhamid	
Tarih, Türkçe ve Kitâbet Muallimi	Abdülhamid	Hamid	Abdülhamid	Abdülhamid	
Tarih ve Kavânîn Muallimi	Ahmet Muhtar	Ahmet Muhtar	Ahmet Muhtar	Ahmet Muhtar	
Hendese ve Ma'lûmât-ı Nâfia Muallimi	Said	Mehmet Said	Hüseyin Hüsnü	Ali Rıza	
Türkçe ve Usûl-i Defterî Muallimi	Tahsin	Mehmet Hilmi	Mehmet Sabri	Mehmet Sabri	Ali Rıza
Hesâb Muallimi	Hilmi		Mehmet Hilmi	Ziya	Ali Rıza
Farsça Muallimi	Yusuf	Yusuf	Yusuf	Yusuf	Yusuf
Coğrafya Muallimi	Musa	Musa Kazım	Musa Kazım	Musa Kazım	Ziya
Hüsnühat Muallimi	Mehmet Said	Mehmet Said	Mehmet Said	Mehmet Said	Mehmet Said
Resim Muallimi	Nafiz	Nafiz	Nafiz	Nafiz	Nafiz ve Servet

²⁵⁰ Tablo da boş olan kadrolardaki memurlara belirtilen senelerde bulunmadığı görülmüştür. Tablo Maârif Salnâmeleri dikkate alınarak tarafımızdan oluşturulmuştur. **S. M. 1316**, s. 1026-1027; **1317**, s. 1140-1141; **1318**, s. 1278-1279; **1319**, s. 553-554; **1321**, s. 471-472.

Bursa Yatılı İdâdîsi memur kadrosunun devamı:

Hikmet, Müşellesât, Cebir, Servet, Kitâbet, Kozmografya Muallimi	Tevfik	Tevfik	Tevfik	Tevfik	
Ulûm-ı Dîniyye ve Arapça Muallimi	Hacı Ali	Hacı Ali	Hacı Ali	Hacı Ali	
Arapça Muallimi	Mustafa	Mustafa	Mustafa	Mustafa	Hacı Ali
Fransızca Muallimi	Rafael	Rafael	Rafael	Rafael	Rafael
Fransızca Muallim Vekili	Bagos				
Fransızca Muallim Vekili	Fuad Şahab				
Türkçe, Malûmat-ı Hesâb, Coğrafya			Ziya	Ziya	
Şube-i Resim Muallimi			Servet	Servet	
Mubassır				Salih	Mehmet
Mevâlîd, Kimya, Edebiyat, Servet ve Kitâbet-i Resmiyye					Hamid
Tarih, Kavânîn, Ma'lûmât-ı Zirâiyye ve Sıhhiye Muallimi					Ahmet
Hesâb, Ulûm-ı Eşya ve Türkçe					Sabri
Müşellesât, Fizik, Mekanik, Kozmografya, Cebir, Hendese ve Türkçe Muallimi					Tevfik
Ulûm-ı Dîniyye ve Ahlakiyye Muallimi					Mustafa
Ulûm-ı Dîniyye ve Türkçe Muallimi					Musa Kazım

1904-1905 (r. 1319-1320) yıllarına gelindiğinde Bursa Sancağı'nda bulunan Mülkî İdâdî Mektebi'nin 94'ü ücretli yatılı, 56'sı ücretsiz yatılı ve 280'i de gündüzlü olmak üzere toplam 430 öğrencisi mevcuttu²⁵¹.

Maârif teşkilatına ve mekteplere verilen önem neticesinde 1906 yılında Osmanlı Devleti'nin tüm vilâyetlerdeki toplam idâdî sayısı 93 resmî, 11 özel ve 5 tane askerî olmak üzere toplam 109'a çıkmıştır. 1894-1906 yılları arasında idâdî sayısı hemen hemen iki katına çıkmış ve talebe sayısı da o nispette artmıştır²⁵². Bu tarihlerde Hudâvendigâr Vilâyeti'nde ise biri yatılı ve gündüzlü, diğer beşi gündüzlü olmak üzere altı idâdî mektebi ile bir de yatılı askerî idâdî mektebi mevcuttu. Yatılı ve gündüzlü olan idâdînin binası ve askerî idâdî mektebi vilâyet merkezi olan Bursa'da, diğer beş idâdînin dördü Bursa'nın merkez ilçelerinde biri de Söğüt'te bulunmaktaydı. 1906 senesine gelindiğinde ise Bursa İdâdî Mektebi'nin öğrenci miktarı 140 yatılı ve 302 gündüzlü olmak üzere toplam 442'ye ulaşmıştı²⁵³.

²⁵¹ H. V. S. R. 1322, s. 330-332.

²⁵² İhsanoğlu, a.g.m., s. 321.

²⁵³ H. V. S. R., 1324, s. 587-589.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

20. YÜZYIL BAŞLARINDA BURSA'DA MESLEKÎ VE ASKERÎ EĞİTİM KURUMLARI

I. BURSA'DA MESLEKÎ MEKTEPLER

Tanzimat döneminden itibaren mevcut okulların eğitim talebini karşılayamaması nedeniyle meslek ve sanat okullarının açılmasına ağırlık verilmeye başlanmıştır. Ayrıca 1880 senesinden sonra özellikle de İstanbul'da zengin Müslümanların bulunduğu bölgelerde yirmi-otuz odalı konaklar kiralanarak ibtidâî ve rüşdiye düzeyinde özel okullar açılmaya başlanmıştır. Şemsülmaârif, Nûmûne-i Terâkkî, Rehber-i Marifet, Dârüttalîm, Darüttedrîs gibi isimlerle açılan bu okulların her birinin kendine özgü nitelikleri olduğu görülmüştür. Bu okulların bazıları Fransızca'ya, bazıları fen derslerine, bazıları da Arapça'ya verdiği önemle tanınmıştır²⁵⁴. 20. yüzyıl başlarında Bursa merkezinde de Hadîka-i İrfân, Rehber-i Tedrîs ve Bizim Mektep²⁵⁵ isminde üç özel okul bulunmaktaydı²⁵⁶. Ancak bu mektepler hakkında ayrıntılı bilgiler bulunamadığından ayrıca bir başlık açılmamıştır.

Bursa merkezinde meslekî eğitim veren kurumlar arasında Hamîdiye Sanâyi Mektebi, Hamîdiye Zirâat Ameliyât Mektebi, Harîr Dârüttahsîli, Harîr Dârüttalîmi, Hadîka-i İrfân ve Dârülmuallimîn mektepleri bunmaktaydı. Aşağıda bu mektepler hakkında bilgiler sunulmaktadır.

A. Hamîdiye Sanâyi Mektebi

Avrupa'da yaşanan Sanâyi Devrimi, Osmanlı Devleti'ni de sanâyi ile ilgilenmeye sevk etmiştir. 18. yüzyıldan itibaren özellikle fabrikaların kurulmaya başlamasıyla birlikte sanâyi alanındaki bu gelişme, sanâyi okulları açma düşüncesinin doğmasına neden olmuştur. Açılan fabrikalara nitelikli eleman temin etmek amacıyla ilkin 1848 senesinde, İstanbul'da bir sanâyi okulunun açılması kararlaştırılmıştır. Önceleri "ıslahhâne" niteliğindeki bu

²⁵⁴ Tekeli - İlkin, **a.g.e.**, s. 76; Kodaman - Saydam, **a.g.m.**, s. 491.

²⁵⁵ Bursa'da kurulan ilk Türk özel okuludur. Bkz. **Bursa Ansiklopedisi**, C. I., s. 265.

²⁵⁶ Kaplanoğlu, **a.g.e.**, s. 165.

okullarda hem bulundukları bölgenin ihtiyaçlarına göre Müslüman gayrimüslim ayrımı yapılmadan öğrenci yetiştirilmesi hem de kimsesiz çocuklara bir sanat edindirilmesi düşünülmüştür. Bu okullarda öğrencilere öncelikle okuma-yazma ve bunun yanında da bir sanat öğretilmiştir. Okullarda matematik, kimya, jeoloji, madencilik, resim, mühendislik gibi derslerin okutulması düşünülmüştür²⁵⁷. Ayrıca mekteplerde bu derslerin haricinde dokumacı, ciltçi, kunduracı ve terzi gibi ustalar görev almışlardır²⁵⁸.

İlk mektebi tamamlayanların alındığı bu okullarda öğretim süresi, beş yıl olarak belirlenmiştir. Verim alınması üzerine sonradan Sofya, Selanik ve Şam'da da benzeri okullar tesis edilmeye başlanmıştır²⁵⁹.

1868 senesinde ordunun elbise ihtiyacını karşılayacak kız öğrenci yetiştirmek üzere bir "Kız Sanâyi Mektebi" açılmıştır. Bu okulda bir taraftan ordunun elbise ihtiyacı karşılanmaya çalışılırken diğer taraftan da öğrencilere dikiş - nakış eğitimi vermeye devam edilmiştir²⁶⁰.

Kurulmaya başlanan ilk sanâyi mektepleri, daha sonraki modern sanâyi okullarına model olmuş ve onların temelini teşkil etmiştir. İstanbul'da 1868'de "İslah-ı Sanâyi Mektebi" açılmıştır. Demircilik, Kunduracılık, Dökmecilik, Makinecilik, Mimarlık, Terzilik ve Mücellidlik (Ciltçilik) branşları olan bu okula, yatılı olarak 13, gündüzlü olarak 30 yaşın altındakiler alınmıştır²⁶¹.

II. Abdülhamid zamanında ise "Hamîdiye Sanâyi Mektebi-i Âlisi" adıyla eski ıslahhâneler yeniden düzenlenmiş²⁶² ve mezunlarına da yedi yıllık idâdiye denk gelen bir diploma verilmiştir²⁶³.

²⁵⁷ Bilim, **a.g.e.**, s. 236-237.

²⁵⁸ Çadırcı, **a.g.e.**, s. 291.

²⁵⁹ Bayram Kodaman, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Sanâyi Mektepleri, Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi(1071-1920)", **Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri**, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 11-13 Temmuz 1977, s. 287-295.

²⁶⁰ Bilim, **a.g.e.**, s. 237; **Bursa Ansiklopedisi**, C. I., s. 204.

²⁶¹ Kodaman - Saydam, **a.g.m.**, s. 491-492.

²⁶² Kodaman, **a.g.m.**, s. 287-295.

²⁶³ Tekeli - İlkin, **a.g.e.**, s. 76.

Hudâvendigâr Vilâyeti'nin Bursa Sancağı'na da açılan sanâyi mektebi, ilk olarak "İslahhâne" adıyla Filiboz mahallesindeki Türkmenoğlu Konağı'nda 10 Nisan 1869 tarihinde 24 yetim çocukla eğitime başlamıştır²⁶⁴. Bursa Ansiklopedisi'nde, Faruk Üsküdârî'nin "Eski Bursa'dan Notlar" adlı yazısında bu ıslahhâneye alınacak öğrencilerde aranılan şartlar şu şekilde sıralanmıştır: "... işbu ıslahhâneye anası ve babası olmayan ve anası babası bulunup da fakirü'l-hâl (yoksul) olan, idare-i mâîşette uhdekâr, [geçimini sağlamakta yeterli] olamayan kimselerin evlâtlarının kabul edilmesi ve mahallât ve kurrâda (mahalle ve köylerde) bulunan bu makule çocukların muâyene ve kabulü için ebeveyni yahut muhtar ve ihtiyar meclisleri âzâsı mârifetiyle [üyeleri aracılığıyla] isimlerinin kaydettirilmesi için idare-i livâya [vilâyet – kaza arası yönetim birimi] getirilmesi hakkında bil-cümle mahallât ve köylere mahsus ilânnâmeler neşr olunur..."²⁶⁵

Önceleri bu mektebe kabul edilen öğrencilerin yaşına ve tahsil durumuna bakılmadan öksüz ve yetim çocuklar kabul edilmiştir. Öğrencilere günde iki saat okuma-yazma öğretilmiş, geriye kalan zamanlarda da Külâhçılık ve Terzilik dersleri verilmiştir. Daha sonra da Külâhçılık bölümü kaldırılarak yerine Kunduracılık bölümü kurulmuştur. Yine bu mektepte yatılı okul talebelerinin ve askerlerin kıyafetleri dikilmiştir²⁶⁶.

Bursa Sanâyi Mektebi, 1882 senesinde matbaanın karşısındaki kiralık konağa nakledilmiştir. 1885 senesinde ise Kız Rüşdiyesi'nin alt katına, 1886'da postanenin karşısındaki tiyatro binasının iç kısmına ve sonradan birkaç farklı yere daha nakil olunmuş ve en sonunda 1896²⁶⁷ yılında Hisar

²⁶⁴ 1890 senesinde Hamîdiye Sanâyi Mektebi ismini alan bu okul günümüzde Tophane Endüstri Meslek Lisesi olarak hizmet vermektedir. Bkz. Kaplanoğlu, a.g.e., s. 91; **Bursa Ansiklopedisi**, C. IV., s. 1475; **Bursa İl Yıllığı 1934**, s. 27.

²⁶⁵ **Bursa Ansiklopedisi**, C. IV., s. 1475.

²⁶⁶ **Bursa Tophane Anadolu Teknik Lisesi Teknik Lise ve Endüstri Meslek Lisesi Kuruluş ve Tarihçesi**, Yay. Hazl. Necdet Sönmezışık, Bursa, 1991, s. 11; **Bursa İli Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim**, s. 79.

²⁶⁷ 1324 senesine ait Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi'nde bu tarih "nihayet on sene evvel" olarak verilmiştir. Muhtemelen bu tarihle salnâmenin ait olduğu 1906 senesinden on yıl önceki 1896 senesi kastedilmektedir. Bkz. **H. V. S. R. 1324**, s. 596.

Mahallesindeki mevkiine taşınmıştır. 1899 senesinde ise “Hamîdiye Sanâyi Mektebi” adını almıştır²⁶⁸.

Okul binası dört eski dâire, beş sınıf ve bir de yedek odadan oluşturulmuştur. Bu beş sınıfta Elifbâ, Kur’ân-ı Kerîm ve İlmiyhâl, Türkçe, Hesâb, Coğrafya, Hendese, Kitâbet, Ma’lûmât-ı Nâfia, Usûl-i Defteri, Tarih, Fransızca, Resim ve Hat dersleri verilmiştir. Ders veren hocaların haricinde ayrıca Marangozluk, Terzilik, Kunduracılık, Demircilik, Mücellidlik konularında eğitim verecek ustalar ile de bir bando takımı bulundurulmuş²⁶⁹.

1901 senesinde okulun mevcudu olan 120 öğrenci, iki sınıftan oluşmuştur. Birinci sınıf 3 şubeye, ikinci sınıf da 2 şubeye ayrılmıştır. Ayrıca daima 3 şube dershanede ve 2 şube de hocalarıyla birlikte sanathanelerde bulunmak üzere tertip edilmiştir²⁷⁰. Bursa Sancağı’nda bulunan Hamîdiye Sanâyi Mektebi’nin 1901 ve 1903 senelerindeki ders programı aşağıda sunulmuştur²⁷¹: (1, 2, 3, 4, 5 şeklinde gösterilen rakamlar, derse girecek öğrencilerin kaçınıcı sınıf olduğuna işaret etmektedir)

Tablo 16: *Hamîdiye Sanâyi Mektebi’nin Ders Programı*

Hamîdiye Sanâyi Mektebi Talebesine Mahsus Haftalık Ders Programı												
Günler	Giriş	Çıkış	Giriş	Çıkış	Giriş	Çıkış	Giriş	Çıkış				
	Saat	Saat	Saat	Saat	Saat	Saat	Saat	Saat				
	Dakika	Dakika	Dakika	Dakika	Dakika	Dakika	Dakika	Dakika				
	14:45	15:45	15:55	16:55	17:00	18:00	19:30	20:30				
Cumartesi	Şubeler		Şubeler		Şubeler		Şubeler					
	1	4	2	5	3	2	4	3		5	2	1
	Elifbâ	Kur’ân	Elifbâ	Kur’ân	Ecza-i Şerif	Hesâb	İlmihâl	Akâid		İlmihâl	Akâid	Akâid

²⁶⁸ B.O.A. Y..PRK.UM. Dosya 49, Gömlek 17; Bursa Tophane Anadolu Teknik Lisesi Teknik Lise ve Endüstri Meslek Lisesi Kuruluş ve Tarihçesi, s. 13; Bursa İli Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim, s. 79.

²⁶⁹ H. V. S. R. 1324, s. 596-597; Bursa Ansiklopedisi, C. IV., s. 1476.

²⁷⁰ S. M. 1319, s. 565; 1321, s. 481.

²⁷¹ S.M. 1319, s. 565; 1321, s. 481.

Ders programının devamı:

Pazar	2	3	5	4	1	2	3	5	1	4	2	3
	Hesâb	Ecza-i Şerîf	Hesâb	Kur'ân	Elifbâ	Elifbâ	Akâid	Kur'ân	Hesâb	Hesâb	Ahlâk	Hesâb
Pazartesi	1	2	4	3	5	1	2	3	4	5	1	
	Elifbâ	Elifbâ	İlmihâl	Ecza-i Şerîf	Hesâb	Akâid	Akâid	Akâid	Hesâb	İlmihâl	Hesâb	
Salı	3	4	1	5	2	1	2	4	3	5	1	3
	Ecza-i Şerîf	Resim	Akâid	Kavâid ve Kırâat	Elifbâ	Elifbâ	Akâid	Kavâid ve Kırâat	Akâid	Resim	Hesâb	Kırâat ve İmlâ
Çarşamba	3	4	1	5	2	1	2	4	3	5	1	3
	Kırâat ve İmlâ	Hesâb	Akâid	Hesâb	Elifbâ	Elifbâ	Akâid	Resim	Ecza-i Şerîf	Resim	Ahlâk	Hesâb
Perşembe	Beş Şubeye			5	2	1	2	4	3			
	Hüsnühat			Kavâid ve Kırâat	Elifbâ	Elifbâ	Hesâb	Kavâid	Ecza-i Şerîfe			

1903 senesinde Bursa Hamîdiye Sanâyi Mektebi'nin müdürü Hilmi Bey, muhasebe memuru Yusuf Bey, sandık emini Faik Efendi, Akâid-i Dînîyye muallimi ve imam Hacı Hafız Şevki Efendi, Coğrafya muallimi İzzet Bey, Usûl-i Defteri muallimi Memduh Bey, Malûmât-ı Nâfi'a muallimi Yahya Sezai Efendi, Hesâb muallimleri Sermet Bey ve Ahmet Bey, Hendese muallimi Bahri Bey, Fransızca muallimi Hamdi Baha Bey, Kırâat ve Amelî muallimi Muhittin Bey, Hüsnühat muallimi Mehmet Said Bey, Kavâid-i Osmânîyye muallimi Ali Efendi, Fenn-i Mûsikî muallimi Ülkü Efendi idi. Okulda bu senede toplam 150 öğrencisi bulunmaktadır. Bunların haricinde bir tane mübâyaaacı (satın alma), iki aşçı, iki kundura ve terlik ustası, bir terzi ustası ve bir de mücellid ustası mevcut olduğu görülmektedir²⁷². 1904 senesinde okulun mevcudu 170,²⁷³ 1906'da ise 200 yatılı öğrenciye ulaşmıştır²⁷⁴.

²⁷² S. M. 1321, s. 482.

²⁷³ H. V. S. R. 1322, s. 330-332.

²⁷⁴ H. V. S. R. 1324, s. 596-597.

Hamîdiye Sanâyi Mektebi'nde kuruluşundan 20. yüzyıl başlarına kadar görev yapan okul müdürleri aşağıda sunulmaktadır²⁷⁵:

Tablo 17: *Kuruluşundan 1908 Yılına Kadar Hamîdiye Sanâyi Mektebi'nin Müdürleri*

Sıra	Tayin Olduğu Sene	Adı
1	1868	Ramiz Efendi
2	1868	Veli Efendi
3	1870	Hüseyin Efendi
4	1872	Hafız Efendi
5	1874	Simitçizade Mehmet Efendi
6	1875	Rusçuklu Mustafa Efendi
7	1876	Süleyman Vecdi Efendi
8	1884	Hüsnü Bey
9	1887	Rusçuklu Mustafa Efendi
10	1891	Binbaşı Hilmi Bey
11	1902	Kaymakam Mehmet Bey
12	1905	Binbaşı Mehmet Bey
13	1908	Şükrü Bey (vekâleten)

B. Hamîdiye Zirâat Ameliyât Mektebi

Tarımsal faaliyetlerde bölgeye örnek olmak ve nitelikli eleman yetiştirmek amacıyla açılan bu okul adını Osmanlı padişahlarından Murat Hudâvendigâr'dan alarak 21 Mart 1891 tarihinde Nazarî ve Amelî Hudâvendigâr Hamîdiye Zirâat Mektebi adıyla açılmıştır²⁷⁶. 1901 senesinde Hamîdiye Zirâat Ameliyât Mektebi adını alan mektep, 1895-1896 senelerinde de ilk mezunlarını vermiştir²⁷⁷. Bursa-Mudanya yolu üzerinde ve Bursa'dan

²⁷⁵ Bursa Tophane Anadolu Teknik Lisesi Teknik Lise ve Endüstri Meslek Lisesi Kuruluş ve Tarihçesi, s. 24; Bursa İli Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim, s. 83.

²⁷⁶ B.O.A. İ. MMS. Dosya 237, Gömlek 9

²⁷⁷ Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları Bursa Zirâat Mektebi, Proje Koordinatörü Aziz Elbas, Ahmet Erdönmez, İstanbul, İmak Ofset Basım Yayın, 2010, s. 23-31; Bursa İl Yıllığı 1934, s. 25; Bursa Bölge Zirâat Okulu 1891-1966, s.1; Bursa İli Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim, s. 91.

sekiz buçuk kilometre ileride bulunmaktaydı. Okulun binaları yaklaşık 956 dönüm kadar arazi üzerine kurulmuştur. Ücretsiz ve yatılı olan bu mektep üç sınıftan oluşmuştur. Başlangıçta 60 kişi kapasiteli olan okulun bütün öğrencileri de zirâatle uğraşan ailelerden alınmıştır. Mektepte Ulûm-ı Dîniyye, Ulûm-ı Tabiyye ve Riyâziye'den başka Zirâat-i Umûmiye ve Husûsiye, Meyvecilik, Bağcılık, Sebzecilik, Servet-i Zirâiyye, Muhasebe-i Zirâat, İnşaat ve Hendese-i Zirâiyye, Mevaşi (Besicilik), Baytar-ı Umûmî, Böcekçilik, Sütçülük, Arıcılık dersleri ile ziraatın tatbikat ve uygulama araç-gereçleriyle eğitim öğretim olduğu gibi her çeşit ziraî işler mevsiminde bütün ayrıntılarıyla uygulanmaya çalışılmıştır²⁷⁸.

Hamîdiye Zirâat Ameliyât Mektebi'nde 1898 senesinde müdür Kalfayân Efendi, müdür muâvini ve Ameliyât muallimi Hilmi Bey, çiftlik idaresi muâvini Mehmet Halis Efendi, Akâid-i Dîniyye muallimi ve imam Ahmet Hamdi Efendi, muallim Karnik Efendi, muhasebe memuru ve kâtip İsmail Hakkı Efendi, muallim-i evvel Nazım Efendi, Ameliyât muallimi ve muâvini Ahmet Efendi, muallim-i sâni ve bakıcı-bekçi Mecid Efendi, mubassır Mustafa Efendi idi. Belirtilen sene yatılı ve ücretsiz olan bu okulun 54 müslim, 9 gayrimüslim öğrenci mevcudu vardır²⁷⁹.

1904 senesinde 70 öğrenci,²⁸⁰ 1905 ve 1906 senelerinde 60 öğrencisi bulunan bu okuldaki açılışından 1906 yılına kadar diploma alan zirâatçıların sayısı 129'a ulaşmıştır²⁸¹.

C. Harîr Dârüttahsîl Mektebi

Hamîdiye Zirâat Ameliyât Mektebi'ne bağlı ancak ayrı bir binada 1901 (r. 1317) senesinde bir de Harîr Dârüttahsîl Mektebi açılmıştır. Zirâat okulu öğrencileri burada ayrıca böcekçiliğin nazariyât ve ameliyâtı hakkında önemli

²⁷⁸ H. V. S. R. 1324, s. 596-597; Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları Bursa Zirâat Mektebi, s. 27.

²⁷⁹ S. M. 1316, s. 1037.

²⁸⁰ H. V. S. R. 1322, s. 330-332.

²⁸¹ H. V. S. R. 1324, s. 596-597; Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları Bursa Zirâat Mektebi, s. 27.

bilgiler edinip uygulama imkânı bulmuşlardır. Ayrıca buradaki dut fidanlıklarından memleketin dört bir tarafına ücretsiz olarak dağıtılmıştır²⁸².

D. Hadîka-i İrfân Mektebi

Hilmi (Tüzmen) Efendi isimli bir öğretmen tarafından Bursa'da "Hadîka-i İrfân" namıyla açılan bu özel okul, 1 Eylül 1905 (r. 19 Ağustos 1321) tarihinde faaliyete geçmiştir. İbtidâî ve Rüşdî kısımlarını içinde bulunduracak şekilde teşkilatlandırılmış olan bu mektebin 1906 yılında öğrenci mevcudu 102 kişidir²⁸³. Her türlü öğretmen ve hademesi mevcut olan bu mektebin müdürü, kurucusu da olan Hilmi Efendi'dir. 1906 senesinde ise öğrenci mevcudu 150'ye ulaşmıştır²⁸⁴.

E. Harîr Dârüttalîm Mektebi

Bursa Sancağı'nda, günümüzde Yıldırım ilçesinin "İpekçilik" semtinde²⁸⁵ ipekböcekçiliğini geliştirmek amacıyla 1888-1889 (r. 1304) senesinde "Harîr Dârüttâlîmi" açılmıştır. Günümüzde hala ayakta olan okul binası, Dûyûn-ı Umûmiye yönetimi tarafından Fransa'da öğrenim görmüş bir Ermeni olan Kevork Torkomyan önderliğinde yapılmıştır. Mektep, birçok ev değiştirdikten sonra nihayetinde 18 Ağustos 1893 tarihinde günümüzde Eşrefiler Caddesi kıyısındaki binasına geçmiştir²⁸⁶. İpekçilik eğitimi verilen bu mektep ile ilgili olarak Osman Ergin şu bilgileri vermiştir²⁸⁷:

"Tanzimat devrinde İstanbul'da kurulmaya başlayan mekteplerle yeni doğan kültür hayatının mekteplere yayılması; bu devirde ilk önce Dûyûn-ı Umûmiye-i Osmâniye idaresinin teşebbüsüyle İstanbul'a yakın vilâyetlerden Bursa'da bir ipek böcekçiliği mektebinin açılmasıyla başlar. Bu ilk meslek mektebinin adı Harîr Dârüttalîmi'dir.

²⁸² H. V. S. R. 1324, s. 597.

²⁸³ B.O.A. MF. MKT. Dosya 885, Gömlek 49; Dosya 838, Gömlek 33; H. V. S. R. 1324, s. 594; Bursa Ansiklopedisi, C. II., s. 817.

²⁸⁴ Hızlı, a.g.m., s. 96.

²⁸⁵ a.g.m., s. 98.

²⁸⁶ B.O.A. DH. MKT. Dosya 237, Gömlek 9; B.O.A. BEO. Dosya 415, Gömlek 31073;Kaplanoğlu, a.g.e., s. 90; Bursa İl Yıllığı 1934, s. 31.

²⁸⁷ Osman Ergin, Türkiye Maârif Tarihi, C. III-IV, İstanbul, Eser Kültür Yayınları, s. 875.

Açılışın sebebi: 28 Muharrem 1299 ve Kânûn-ı Evvel 1881 tarihinde devletin bir kısım gelirini borçlarına karşılık olarak alacaklılara terk ve tahsis etmesi, o gelirler arasında ipek ve koza vergisinin büyük bir yekûn tutması ve aynı zamanda bu verginin artma kabiliyetinin görünmesidir. Nitekim bu mektebi biraz sonra Antalya'daki ikinci bir mektep takip etmiş ve üçüncüsünün de Beyrut'ta açılmak istenildiği 29 Haziran 1311 (1895) tarihli Tercüman-ı Hakikat'taki yazıdan anlaşılmıştır.

Bursa'daki mektebin açılmasına 2 Nisan 1304 (1888) tarihinde irade çıkmıştır. Mektebe ilk önce on iki talebe girmiş ve bunlara ipek böcekçiliği ve tohumculuk fenleri öğretilmiştir.

Mektep bermutat birçok ev değiştirdikten sonra nihayet 1310 (1894) da Bursa Maksem civarında Eşrefiye semtinde yeniden yapılan binaya yerleşmiştir. Bursa vilâyetinin 1325 senesine mahsus salnamesine göre mektebin açıldığı tarihten 1321 (1905) senesi sonuna kadar 769 talebe şahadetname ile çıkmış ve 465 talebe de tasdikname almıştır.

Mektep yalnız Bursa vilâyetine mahsus değildi. Bütün vilâyetlerden arzu edenler oraya girebilir ve parasız okurlardı."

Vilâyet Salnâmesi'ndeki kayda göre ise 1904 senesinde 133, 1906 senesinde ise 75 öğrencisi bulunan bu okul 1906 yılına kadar 769 öğrenciye şahadetname ve 554 öğrenciye tasdikname vermiştir²⁸⁸.

F. Dârülmualimîn

Tanzimat Dönemi'nde eğitimin modernleştirilmesi yolunda yapılan bütün çalışmalara rağmen ilköğretim alanında istenilen başarının elde edilememesinin en önemli nedeni olarak öğretmen yokluğu gösterilebilir²⁸⁹. Modern eğitim görmüş öğretmenlerin bulunmayışı nedeniyle önceleri bu ihtiyaç medrese mezunlarının öğretmen yapılmasıyla giderilmeye

²⁸⁸ H. V. S. R. 1324, s. 597.

²⁸⁹ Berkes, a.g.e., s. 203.

çalışılmıştır. Bunun için de, rüşdiyelerin iyi bir öğretim yapabilmeleri, medrese dışında öğretim görmüş öğretmenlere bağlı idi²⁹⁰.

28 Şubat 1848'de Takvim-i Vekayi'de yayınlanan tebliğde, *"...mekâtibde etfâle ta'lîm ü tedrîs ettirilecek ulûm-ı 'âliye ve fûnûn-ı mukteziyenin suhûlet-i ta'lîm ve tefhîmi bulunmadığı hâlde yine emr-i tahsîlde müşkilâtta vâreste olmayacağı cihetle, zikr olunan tedrîs ve tefhîm tarîkinin nemât-ı sehl ü âsânîsi ta'allüm olunmak ve ileride mekâtib için hoca lazım geldikçe oradan alınmak üzere bir Dârülmuallim te'sîsi ve inşasına irâde-i seniyye-i cenâb-ı şehen-şâhî müte'allik ve şeref-sudûr buyurulmuş idi."* denilerek, İstanbul'un Fatih semtinde 16 Mart 1848'de rüşdiye mekteplerine öğretmen yetiştirmek üzere bir erkek muallim mektebi olan "Dârülmuallimîn-i Rüşdî" açılmıştır²⁹¹.

Ancak Dârülmuallimîn-i Rüşdî, medrese ve ulemânın nüfuzundan uzak bir öğretmen kadrosu yetiştirmek amacıyla açılmış olmasına rağmen kurulduğu ilk yıllarda öğretmen kadrosu, rüşdiyelerden mezun olanların sayısının az olması ve bunların genellikle devlet dâirelerinde istihdam edilmiş olması sebebiyle genellikle yine medrese kökenli kimselerden oluşmuştur. Daha sonraki yıllarda ise özellikle fen dersleri için, subay öğretmenler de görevlendirilmeye başlanmıştır²⁹².

Sıbyan mektepleri yeni usûlde eğitim yapmaya başladıktan sonra, bu okulların öğretmen ihtiyacını karşılayabilme ve iyi öğrenci yetiştirilebilmesi gereği hâsıl olmuştur²⁹³. Bu ihtiyacı karşılamak üzere 1868'de Maârif Nazırı Safvet Paşa zamanında, iki yıllık eğitim verecek olan "Dârülmuallimîn-i Sıbyan" açılmıştır²⁹⁴.

²⁹⁰ Akyüz, **a.g.e.**, s. 306-309.

²⁹¹ Cevat, **a.g.e.**, s. 36.

²⁹² Akyüz, **Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişimdeki Etkileri (1848-1940)**, s.37; Cemil Öztürk, **Dünden Bugüne Türkiye'de Öğretmen Yetiştiren Kurumlar**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Yay., 1998, s. 6, 152.

²⁹³ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim", **Osmanlı Uygarlığı**, C. I, Haz: Halil İnalçık, Günsel Renda, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yay., 2003, s. 375.

²⁹⁴ Ergin, **a.g.e.**, s. 578; Koçer, **a.g.e.**, s. 79; Kodaman, **a.g.e.**, s. 65- 66.

1869 Maârif Nizâmnâmesi'nde, İstanbul'da kız ve erkek muallim mektepleri açılacağı belirtilmiştir. Dârümuallimîn'in idâdî, rüşdî ve sıbyan şubelerini ihtiva edeceği ve idâdî kısmının edebiyat ve fûnun şubelerine ayrılacağı belirlenmiştir. Bu nizâmnâmenin yürürlüğe girmesiyle, öğretmen yetiştirme işi daha sistemli hale konmuş; ilk, orta ve yüksek okulların öğretmen ihtiyacını karşılamak için, İstanbul'da bir büyük Dârümuallimîn açılması öngörülmüştür²⁹⁵. Nitekim Nizâmnâme'den 5-6 yıl sonra da İstanbul'da Dârümuallimîn-i İdâdî açılmıştır²⁹⁶.

İstanbul dışında ilk dârümuallimîn II. Abdülhamid zamanında, 1880'de, Kosova Vilâyeti'nde 'Dârümuallimîn-i Sıbyân' adıyla açılmıştır²⁹⁷. Maârif Meclisi 11 Kasım 1882 (h. 29 Zilhicce 1299) tarihinde toplanarak taşrada dârümuallimînlerin açılması meselesini görüşmüştür. Meclis, maârif müdürü bulunan 10 vilâyet merkezinde dârümuallimîn açılmasını kararlaştırmıştır²⁹⁸. Böylece 1885-1886 yılına kadar Edirne, Selanik, Kosova, Manastır, Aydın, Bursa, Halep, Mamuretülaziz, Erzurum, Sivas, Amasya, Musul, Van ve Bolu'da toplam 14 Dârümuallimîn-i Sıbyân açılmıştır²⁹⁹.

Taşra dârümuallimînlerinin idârî ve eğitim kadrosu son derece sınırlı kalmıştır. Taşra'da bu okulların genellikle idârî işleri aynı zamanda okulun tek öğretmeni olan müdür tarafından yapılmıştır. Nitekim Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki Dârümuallimînlerin sayısı 1904 senesine kadar 20'ye ulaşmasına rağmen bu okullarda bulunan öğretmen sayısı ancak 43'e ulaşabilmiştir³⁰⁰.

Sıbyan veya ibtidaî mekteplere öğretmen yetiştirmek üzere açılmaya başlanan bu okullardan Bursa Sancağına da 1884 (r. 1300) senesinde bir tane açılmıştır. Ancak 1906 yılına kadar ihtiyaca cevap verememesinden dolayı yatılı bir "Medrese-i Muallimîn" inşâ edilerek aday muallimlerin

²⁹⁵ Ergin, **a.g.e.**, s. 581; Özcan, **a.g.m.**, s. 456-457.

²⁹⁶ Bilim, **a.g.e.**, s. 200.

²⁹⁷ İhsanoğlu, **a.g.m.**, s. 376.

²⁹⁸ Kodaman, **a.g.e.**, s. 151

²⁹⁹ Muallim, Cevdet, "Dârümuallimîn'in Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans" **Tedrisat Mecmuası**, sayı: 32 (7 Mart 1332), s. 192; Öztürk, **a.g.e.**, s. 31.

³⁰⁰ Öztürk, **a.g.e.**, s. 16.

medresede bulundukları sürece bilfiil eğitim ve öğretimde vazifelendirilmesi ve iyi bir eğitim almalarının sağlanması istenmiştir. Ayrıca okulda tadilat yapılırken inşaat masrafları Maârif hissesine ayrılan mal sandığından karşılanmak üzere³⁰¹ medreseye bitişik bir ibtidâî mektep inşâ edilmiş; bu mektep padişah tarafından verilen bir irade ile 1 Eylül 1906 (r. 19 Ağustos 1322) tarihinde açılmıştır³⁰².

1894-1895 (r. 1310-1311) öğretim yılı Maârif-i Umûmiye Nezâreti İstatistiği'ne göre bu tarihte 30 öğrencisi bulunan Bursa Dârümuallimîni'nden 1895 sonuna kadar toplam 47 kişi bâ-şehâdet-nâme, 4 kişi de bâ-ehliyet-nâme almıştır³⁰³.

Bursa Dârümuallimîn'inde 1898-1899 yıllarında muallim Celal Efendi olup toplam 25 öğrenci eğitim almaktaydı. 1899-1900 senelerinde ise muallim Arif Hikmet Efendi idi ve 20 öğrencisi bulunmaktaydı. 1900-1901 yıllarında muallimi Arif Hikmet Efendi olan okulun öğrencisi bulunmamakta idi. 1901-1902 senelerinde 20 öğrenci; 1903-1904 yıllarında 45 öğrenci; 1904-1905 senesinde 40 öğrenci; 1906-1907 senelerinde de 50 öğrenci bulunmaktaydı³⁰⁴.

II. BURSA'DA ASKERÎ MEKTEPLER

Başlangıçta Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ne üstünlüğünü yalnızca askerî sahada gören Osmanlı devlet adamları, Sultan II. Mahmut ve Tanzimat Devri'nde Batı'nın her alanda üstünlüğünü kabul ederek, tüm müesseselerde batı tarzı ıslahatlar yapmaya başlamışlardır³⁰⁵.

Osmanlı modernleşme döneminde ordunun nitelikli eleman ihtiyacını karşılamak ve nitelikli devlet memuru yetiştirmek amacıyla öncelikli olarak askerî müesseselerin ıslahına başlanmış, 1773'te Mühendishâne-i Bahrî-i

³⁰¹ B.O.A. MF.MKT. Dosya 989, Gömlek 67; Dosya 925, Gömlek 46; H. V. S. R. 1324, s. 596

³⁰² B.O.A. MF.MKT. Dosya 948, Gömlek 62; H. V. S. R. 1324, s. 596; Bursa Ansiklopedisi, C. II., s. 835; Bursa İl Yıllığı 1934, s. 29.

³⁰³ Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesi İstatistiği (1310-1311), s. 45.

³⁰⁴ S. M. 1316, s. 1030; 1317, s. 1144; 1318, s. 1282; 1319, s. 556; 1321, s. 474; H. V. S. R. 1322, s. 330-332; 1324, s. 598.

³⁰⁵ Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, s. 1.

Hümâyûn, 1796'da Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn açılmıştır. 1825'te Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından 1827'de Tıbbiye, 1834'te de Mekteb-i Harbiye tesis edilmiştir³⁰⁶. Bu mekteplerden mezun olanlar genellikle İstanbul'da görevlendirildikleri için verdikleri hizmetler sınırlı kalmış ve Anadolu'nun diğer vilâyetlerine yayılamamıştır³⁰⁷.

1845 yılında Maârif Vekâleti'nce alınan kararla Harbiye Mektebi'ne öğrenci yetiştirmek amacı ile 4 senelik askerî idâdîlerin açılması kararlaştırılmıştır. Askerî idâdîlerin derslerini takip edebilmek için bir de "Mahrec-i Mekâtib-i Askerîye" oluşturulmuştur³⁰⁸.

Ordu merkezlerinde Mekteb-i Fünûn-i İdâdî binalarının yapılmaya başlanmasıyla birlikte Edirne, Bursa ve Manastır illerinde askerî idâdîlerin kurulması yönünde çalışmalara başlanmıştır. Bursa'da gerekli hazırlıkların tamamlanmasının ardından 14 Şubat 1847 (r. 2 Şubat 1262) tarihinde Bursa Mekteb-i Fünûn-i İdâdîsi açılarak 32 öğrenciyle eğitime başlamıştır³⁰⁹. İlk mezunlarını 1852 senesinde veren bu okul açıldığında beşinci, yani ilk sınıfı, hazırlık niteliğinde olmak üzere beş senelik eğitim öğretimi içermekte ve medrese düzeninde Matematik, Türkçe, Arapça, Rika ve Sülûs derslerini yoğun olarak vermektedir³¹⁰.

1865 senesinde askerî idâdîlerin eğitim süresi 3 yıla indirilmiş ve fen dersleri ön plana çıkarılmıştır. Ayrıca yine bu düzenlemede son üç sınıf olan 1'nci 2'nci ve 3'ncü sınıflara "Sınıf-ı Cedîd", ilk iki sınıfa da ihtiyat sınıfı denilmiştir. Oluşturulan yeni programa göre askerî idâdîlerde okutulan dersler şunlardır³¹¹:

3. sınıfta: Usûl-i Hendese, Cebr-i Âdî, Kitâbet, Kozmografya, Fransızca, Resim ve Jimnastik.

³⁰⁶ Tekeli - İlkin, *a.g.e.*, s. 29-30; Ergin, *Türk Maârif Tarihi*, C. I-II, s. 315-375; Lewis, *a.g.e.*, s. 85.

³⁰⁷ Çadırcı, *a.g.e.*, s. 284.

³⁰⁸ Ergin, *a.g.e.*, s. 501.

³⁰⁹ *Bursa Ansiklopedisi*, C. III., s. 892; *Bursa İl Yıllığı 1934*, s. 20; *Işıklar Askerî Lisesi Tarihi*, s. 36-39.

³¹⁰ *Bursa Ansiklopedisi*, C. III., s. 893; *Işıklar Askerî Lisesi Tarihi*, s. 41-43, 172-173.

³¹¹ *Işıklar Askerî Lisesi Tarihi*, s. 172-173.

2. sınıfta: Cebr-i Âdî, İlm-i Hesâp, Coğrafya, Târîh-i Osmânî, Kitâbet, Fransızca, Resim ve Jimnastik.

1. sınıfta: İlm-i Hesâp, Coğrafya, Kavâid-i Osmânî, Kavâid-i Fârisî, Gülistân, Fransızca, Resim, İmlâ ve Jimnastik.

Bu idâdîlerin ihtiyaç duyduğu öğrencileri yetiştirmek için açılan sınıflar yeterli olmayınca askerî rüşdiyelerin açılmasına karar verilmiştir³¹². Sultan Abdülaziz tarafından 1875 senesinde bu karara yönelik olarak idâdîlerin ihtiyat sınıfları kaldırılarak askerî idâdî olan vilâyet merkezlerinde, askerî ortaöğretimin ilk basamağını oluşturan askerî rüşdiyeler kurulmaya başlanmıştır³¹³.

Askerî rüşdilerin tahsil süresi ilk açıldığı zaman 3 sene idi. Daha sonra 4 seneye çıkarıldı. Askerî rüşdiyelerin programlarında Arapça ve Farsça'dan başka yabancı dil olarak Fransızca da yer alıyordu. Resim dersine de çok önem veriliyordu³¹⁴. 1877 (h. 1294) senesinde okutulan diğer dersler şunlardı³¹⁵:

1. sınıfta: Sarf, Kavâid-i Farisî, İlm-i Hâl, İmlâ-i Türkî, Hüsnühat, Resim.

2. sınıfta: Nahiv, Hesâb, Coğrafya, Fârisî, İmlâ-i Türkî, Fransızca, Hüsnühat, Resim.

Mahrec sınıfında: Mantık ve Tatbîkât-ı Kavâid-i Arapça, Hesâp, Hendese-i Hattiye, Coğrafya, İlm-i Mevâlîd, Kavâid-i Osmâniye, Fransızca, İmlâ-yı Türkî, Hüsnühat, Resim.

20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti sınırları içerisinde 6 adet askerî idâdî ve 20 adet askerî rüşdiye bulunmakta idi³¹⁶. Askerî rüşdiyelerde, mülkî

³¹² Ergin, a.g.e., s. 501.

³¹³ Uğur Ünal, "Osmanlı Askerî Mektepleri" *Belleten*, C. LXXIII, Sayı: 267, Ankara, TTK, 2009, s. 590; Akyüz, a.g.e., s. 151; *Işıklar Askerî Lisesi Tarihi*, s. 48-50.

³¹⁴ Ergin, a.g.e., s. 507; *Işıklar Askerî Lisesi Tarihi*, s. 49-50.

³¹⁵ Ergin, *Türk Maârif Tarihi*, C. III-IV, s. 915.

³¹⁶ Ünal, a.g.m., s. 592.

rüşdiyelere nispeten daha disiplinli bir eğitim verilmiştir. Öğrenciler askerî üniforma giymiş, askerî müdürler ve dâhiliye zabitleri, hatta asker hocalar bu mektepleri idare etmişlerdir. Bu mekteplerde her üç ayda bir kendi hocaları tarafından özel imtihanlar ve sene sonunda harbiye ve idâdiye mekteplerindeki hocalar tarafından genel imtihanlar yapılmıştır. Askerî rüşdiyelerde Müslüman ve Türk olmayan unsurlar da devam edebilmişlerdir. Bu rüşdiyelerden mezun olan öğrenciler askerî idâdîlere girmek mecburiyetinde olmadıkları için bir kısmı mektebi bitirir bitirmez hemen hayata atılır, bir kısmı mülkiye idâdîlerine ve bir kısmı da memuriyete girerdi³¹⁷.

Askerî idâdî olan vilâyet merkezlerinde 1875 senesinden itibaren askerî idâdîlere öğrenci yetiştirmek amacıyla askerî rüşdiyelerin açılmaya başlamasının ardından Bursa Sancağı'na da Askerî Rüşdiye Mektebi, 27 Kasım 1882 (r. 15 Teşrin- i Sâni 1298) tarihinde açılmıştır³¹⁸.

Bursa'daki askerî idâdînin ilk binasının artık öğrenci mevcudunu kaldıramayacak duruma gelmesiyle birlikte Bursa Askerî İdâdîsi adı ile "Işıklar" mevkiinde yeni baştan inşa edilen büyük binasına 10 Haziran 1892 (r. 29 Mayıs 1308) tarihinde nakledilmiştir³¹⁹. Yeni açılan mektebin gördüğü rağbet üzerine öğrenci mevcudu giderek artış göstermiştir. Ancak yeni binanın da öğrenci kapasitesi 300 talebe ile sınırlı olması ve ihtiyacı karşılayamaması neticesinde 1895 senesinde ikinci bir dâirenin inşasına başlanmıştır. İnşaat 1897 senesinde tamamlanmış ve mektebin talebesi 500'e çıkarılmıştır³²⁰.

1900 senesinde 4 senelik olan askerî idâdîlerin birinci seneleri 3 yıllık gündüzlü rüşdiyelerin dördüncü seneleri olarak kabul edilmiştir. Bu yeni

³¹⁷ Ergin, *Türk Maârif Tarihi*, C. I-II, s. 506-507; *Işıklar Askerî Lisesi Tarihi*, s. 49-50.

³¹⁸ H. V. S. R. 1324, s.589; *Işıklar Askerî Lisesi Tarihi*, s. 69; *Bursa Ansiklopedisi*, C. I., s. 381; *Bursa Ansiklopedisi*, C. III., s. 893.

³¹⁹ H. V. S. R. 1324, s. 588; *Bursa Ansiklopedisi*, C. III., s. 893; *Işıklar Askerî Lisesi Tarihi*, s. 51; *Bursa Kütüğü*, C. I., s. 144-145. Bu askerî okul, halen "Işıklar Askerî Lisesi" adıyla eğitim vermeye devam etmektedir.

³²⁰ *Bursa Kütüğü*, Yay. Hazl. Hüseyin Algül v.d., 2. Basım, C. I. Bursa, Uludağ Yayınları, 2010, s. 145; *Işıklar Askerî Lisesi Tarihi*, s. 52; *Bursa İli Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim*, s. 70-71.

düzenlemeyle birlikte askerî rüşdiyeler 4, askerî idâdîler ise 3 senelik eğitim veren okullar halini almıştır³²¹.

Kurulduğu tarihten 20. yüzyılın başlarına kadar Bursa Askerî İdâdîsi'nde görev yapan okul müdürleri aşağıda sunulmaktadır³²²:

Tablo 18: *Kuruluşundan 1906 Yılına Kadar Bursa Askerî İdâdîsi'nin Müdürleri*

Adı	Görevde Bulunduğu Seneler
Yüzbaşı Ali Efendi	1845-1852
Miralay (Albay) Mustafa Kâmil (Kemal) Bey	1852-1854
Kaymakam (Yarbay) Mustafa Âsım Bey	1854-1861
Kolağası Ahmet Efendi	1861-1870
Binbaşı İsmail Efendi	1870-1871
Binbaşı Necip Efendi	1871-1872
Binbaşı Emin Zihni Efendi	1872-1873
Binbaşı Süleyman Efendi	1877-1879
Binbaşı Hüseyin Efendi	
Binbaşı Hafi Bey	
Miralay Ali Rıza Efendi	1884-1897
Binbaşı Esat Efendi	1898-1899
Binbaşı Halil Efendi	1900-1902
Binbaşı M. Rıza Efendi	1903-1906

1895-1906 (h. 1313-1324) seneleri arasında Bursa Askerî İdâdîsi'nde görev yapan memurlar ise aşağıda verilmiştir³²³.

³²¹ **İşıklar Askerî Lisesi Tarihi**, s. 52; **Bursa Kütüğü**, C. I., s. 145; **Bursa Ansiklopedisi**, C. III., s. 893.

³²² **İşıklar Askerî Lisesi Tarihi**, s. 73; **Bursa Ansiklopedisi**, C. III., s. 894.

³²³ **S. M. 1316**, s. 1030; **1317**, s. 1144; **H. V. S. R. 1322**, s. 90; **İşıklar Askerî Lisesi Tarihi**, s. 104-127; **S. M. 1316**, s. 1037; **1317**, s. 1151-1152; **1321**, s. 480; **H. V. S. R. 1322**, s. 90; **İşıklar Askerî Lisesi Tarihi**, s. 104-128.

Tablo 19: 1895-1906 Yılları Arasında Bursa Askerî İdâdisi'nde Görev Yapan Hocalar ve Öğrenci Miktarları

Görevi	1895	1896	1897	1898	1899	1900
Müdür	Ali Rıza	Ali Rıza	Münhal	Esad	Esad	Halil
Dâhiliye Müdürü	Esad	Esad	Esad	Neş'et	Neş'et	Rıza
Muhasebe Memuru	Mustafa	Mustafa	Mustafa	Münhal	İsmail Hakkı	İsmail Hakkı
Tabib	Ali	Ali	Ali	Ali	Ali	Ali
Cerrah	Tahir	Münhal	Münhal	Muhiddin	Mehmet Atâ	Mehmet Atâ
Eczacı	Teodos	Teodos	Teodos	Teodos	Teodos	Teodos
Dâhiliye Zabiti	Rıza	Münhal	Talib	Talib	Malik	Fuad
Dâhiliye Zabiti	Ali Sami	Mustafa	Ali Sami	Mustafa	Eşref	Eşref
Dâhiliye Zabiti	Sabih	Ali Sami	Cemal	İzzet	Baha	Hasan
İmam	Nuri	Nuri	Nuri	Nuri	Nuri	Nuri
Coğrafya	Ali	Ali	Ali	Ali	Mesrûr	Mesrur
Cebir	Münşi	Münhal	Vasıf	Vasıf	Nazmi	Şükrü
Makine ve Hendese	İdris	İdris	İdris	Münhal	Vasıf	Vasıf
Resim	Sabri	Haydar	Haydar	Haydar	Osman Nuri	Abdulgaffar
Lisan	Hacı Zahid	Münhal	Kamil	Kamil		Bahaddin
Kitâbet	Mazhar	Mazhar	Mazhar	Münhal		Mehmet
Resim	Nuri	Nuri	Nuri	Nuri		
Jimnastik	Rıfat	Rıfat	Rıfat	Rıfat	Rıfat	Ahmet Rıfat
Lisan	Muhiddin	Muhiddin	Muhiddin	Muhiddin	Muhiddin	Muhiddin
Tarih	Kamil	Kamil	Kamil	Kamil	Kamil	Kamil
Dâhiliye Zabiti				Hüsnü	Hüsnü	Mehmet
Mevcut Öğrenci	319	417	363	361	288	278

Askerî İdâdî memur kadrosu tablosunun devamı:

Görevi	1901	1902	1903	1904	1905	1906
Müdür	Halil	Halil	Rıza	Rıza	Rıza	Rıza
Dâhiliye Müdürü	Rıza	Rıza	Rıza	İzzet	İzzet	İzzet
Muhasebe Memuru	İsmail Hakkı	İsmail Hakkı	İsmail Hakkı	İsmail Hakkı	İsmail Hakkı	İsmail Hakkı
Tabib	Ali	Ali	Teodos	Ali	Ali	Ali
Cerrah	Ali	Atâ		Atâ	Atâ	Atâ
Eczacı	Teodos	Teodos		Teodos	Teodos	Teodos
Dâhiliye Zabiti	Fuad	Fuad	Tal'at	Tal'at	Tal'at	İbrahim
Dâhiliye Zabiti	Eşref	Eşref	Halid	Halid	Halid	Halid
Dâhiliye Zabiti	Hasan	Hasan	Hasan	Hasan	Rıfat	Rıfat
İmam Hafız	Nuri	Nuri	Nuri	Nuri	Nuri	Nuri
Coğrafya	Mesrur	Mesrur		Mehmet	Mehmet Münir	Mehmet Münir
Cebir	Şükrü	Şükrü	Şükrü	Şükrü	Şükrü	Şükrü
Makine ve Hendese	Vasıf	Vasıf	Mehmet Ali	Mehmet Ali	Mehmet Ali	Mehmet Ali
Resim ve Tarama	Abdulgaffar	Abdulgaffar	Abdulgaffar	Abdulgaffar	Abdulgaffar	Abdulgaffar
Lisan	Bahaddin	Bahaddin	Bahaddin	Bahaddin	Bahaddin	Bahaddin
Kitâbet			Rıza	Rıza	Rıza	Rıza
Kitâbet Muallim Muâvini	Mehmet	Mehmet	Mehmet	Mehmet	Mehmet	Münhal
Jimnastik	Ahmet Rıfad	Ahmet Rıfad	Ahmet Rıfad	Ahmet Rıfad	Münhal	Münhal
Lisan	Muhiddin	Muhiddin	Muhiddin	Muhiddin	Muhiddin	Muhiddin
Tarih	Kamil	Kamil	Kamil	Kamil	Kamil	Kamil
Dâhiliye Zabiti	Mehmet	Mehmet	Mehmet	Mehmet	Servet	Servet
Resim ve Tarama Muallimi	Salih		Salih	Salih		Salih
Mevcut Öğrenci	278	360	260	By.	212	192

1895-1906 (h. 1313-1324) seneleri arasında Bursa Askerî Rüşdiyesi'nde görev yapan memur kadrosu aşağıda verilmiştir³²⁴:

Tablo 20: 1895-1906 Yılları Arasında Bursa Askerî Rüşdiyesi'nde Görev Yapan Hocalar ve Öğrenci Miktarları

Görevi	1895	1896	1897	1898	1899	1900
Müdür	Behçet	Rıza	Rıza	Rıza	Rıza	Ali Tevfik
Dâhiliye Zabiti	Tevfik	Tevfik	Tevfik	Fethi	Hasib	Hasib
Dâhiliye Zabiti	Hıfzı	Hıfzı	Hıfzı	Hasan Tahsin	Rahmi	Rahmi
Dâhiliye Zabiti	Şükrü	Şükrü	Kemal	Kemal	Mustafa	Mustafa
Dâhiliye Zabiti	Derviş	Derviş	Derviş	Derviş	İsmail	Mehmet
Coğrafya	Tevfik	Tevfik	Tevfik	Tevfik	Tevfik	Tevfik
Resim	Nafiz	Nafiz	Nafiz	Nafiz	Nafiz	Nafiz
Lisan	Kamil	Kamil	Şükrü	Şükrü	Şükrü	Şükrü
Hesâb	Ahmet	Ahmet	Ahmet	Ahmet	Ahmet	Ahmet
Arabî	Mustafa	Mustafa	Mustafa	Mustafa	Mustafa	Mustafa
Arabî	Sabit	Sabit	Sabit		H. Sabit	İlyas
Farsî	Said	Said	Said	Hasan Sıdkı	H. Sıdkı	H. Sıdkı
Hüsnühat	Tevfik	Tevfik	Tevfik	Tevfik	Tevfik	Tevfik
İmlâ	Bahaddin	Bahaddin	Bahaddin	Bahaddin	Bahaddin	Bahaddin
Kavâid-i Osmânîyye ve İlmihâl	Zati	İlyas	İlyas	İlyas	İlyas	Hafız Ömer
Mevcut Öğrenci	330	307	354	424	276	293

³²⁴ S. M. 1316, s. 1037; 1317, s. 1151-1152; 1321, s. 480; H. V. S. R. 1322, s. 90; Işıklar Askerî Lisesi Tarihi, s. 104-128.

Bursa Askerî Rüşdiye memur kadrosu tablosunun devamı:

Görevi	1901	1902	1903	1904	1905	1906
Müdür	Ali Tevfik	Münhal	Ali Tevfik	Ali Tevfik	Ali Tevfik	Ali Tevfik
Dâhiliye Zabiti	Hasib	Hasib	Memduh	Memduh	Salih	Salih
Dâhiliye Zabiti	Rahmi	Rahmi	Rahmi	Rahmi	Rahmi	Rahmi
Dâhiliye Zabiti	Mustafa	Mustafa	Vehbi	Vehbi	Vehbi	Vehbi
Dâhiliye Zabiti	Mehmet	Mehmet	Mehmet	Mehmet	Mehmet	Mehmet
Coğrafya	Tevfik	O. Nafiz	O. Nafiz	O. Nafiz	O. Nafiz	O. Nafiz
Resim	Nafiz	Nafiz	Nafiz	Nafiz	Nafiz	Nafiz
Lisan	Şükrü	Şükrü	Şükrü	Şükrü	Şükrü	Şükrü
Hesâb	Ahmet	Ahmet	Ahmet	Ahmet	Ahmet	Ahmet
Arabî	Mustafa	Mustafa	Hafız Ömer	Hafız Ömer	Hafız Ömer	Hafız Ömer
Arabî	İlyas	H. Sıdkı	İlyas	İlyas	İlyas	İlyas
Farsî	H. Sıdkı		H. Sıdkı	H. Sıdkı	H. Sıdkı	
Hüsnühat	Tevfik	Tevfik	Tevfik	Tevfik	Tevfik	Tevfik
İmlâ	Bahaddin	Bahaddin	Bahaddin	Bahaddin	Bahaddin	Bahaddin
Kavâid-i Osmânîyye	Hafız Ömer	Hafız Ömer	Cemal	Cemal	Cemal	Cemal
Mevcut Öğrenci	293	170	160	By.	160	275

1905 senesine gelindiğinde Bursa Askerî İdâdîsi haricindeki tüm askerî idâdîler “Harbiye” adını almıştır. 1906 senesinde ise Bursa Askerî İdâdîsi’nin bir sınıfı daha Askerî Rüşdiye’ye devredilip askerî idâdî iki sınıfa indirilmiştir. 1911 yılında askerî idâdîlerin lağvolunmasıyla birlikte Bursa Askerî İdâdîsi’nin adı Yatılı Askerî Rüşdiye Mektebi olmuştur³²⁵.

³²⁵ Işıklar Askerî Lisesi Tarihi, s. 71.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

20. YÜZYIL BAŞLARINDA BURSA MEDRESELERİ

BURSA MEDRESELERİ

Osmanlı'da ilk zamanlardan beri eğitim öğretim kurumlarının temelini teşkil eden “medreseler” askerî ve mülkî alanda toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilecek düzeyde ilim adamı yetiştirmek amacı ile oluşturulmuştu³²⁶. Orhan Gazi'nin İznik'te ilk medreseyi açmasının³²⁷ ardından zamanla sayıları artan medreseler, varlıklarını uzun süre sultanların, nüfuzlu devlet adamlarının ve zenginlerin himayesinde kurulan vakıfların gelirleriyle sürdürmüşlerdir³²⁸. Ayrıca bu okullar devletin kontrolünden uzak ve müstakil olarak hareket edebilen öğretim müesseseleri idi³²⁹.

Osmanlı Devleti, Duraklama Dönemi'nde, medreselerin bozulmaya başladığının anlaşılması üzerine bu konuda ıslahatlar yapılması gerektiği ortaya çıkmıştır³³⁰. 18. yüzyılın başlarında medreselerin ıslahı ile ilgili ilk teşebbüs III. Ahmet tarafından yapılmış ise de başarı sağlanamamış daha ciddi teşebbüsler ancak 19. yüzyılda gerçekleşebilmiştir. Ancak medreseyi ıslah etme teşebbüslerinden sonuç alınamamıştır³³¹.

II. Abdülhamit döneminde medreselerde öğrenim gören öğrencilerin askerlikten muaf tutulması, medreseye olan ilgiyi arttırmış ve bu görevden kurtulmak isteyenlerin medreseleri doldurmasına sebep olmuştur. Ancak bu durum medreseler üzerinde yeni düzenlemeler yapılmasını engellemiştir³³². Ayrıca yüksek öğretimin sağlam bir temele oturtulmasının ancak iyi bir

³²⁶ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 1-3; Koçer, **a.g.e.**, s. 11-12; Baltacı, **a.g.m.**, s. 447.

³²⁷ Mefail Hızlı, **Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim - Öğretim**, Bursa, Esra Fakülte Kitabevi, 1997, s. 9-10; **Bursa Ansiklopedisi**, C. III., s. 1125.

³²⁸ Keleş, **a.g.m.**, s. 186.

³²⁹ Kodaman, **a.g.e.**, s. 57; **Bursa Ansiklopedisi**, C. III., s. 1125.

³³⁰ Cahit Baltacı, **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, İrfan Yayınları, 1976, s. 61-71.

³³¹ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 254.

³³² Mefail Hızlı, “Modernleşme Dönemi Bursa'sında Eğitim - Öğretim” **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa**, Ed. Cafer Çiftçi, Bursa, Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2009, s. 91.

ortaöğretimin sağlanmasıyla gerçekleştirilebileceğinin anlaşılması üzerine sadece ilk ve orta dereceli okullarda düzenlemeler yapılmıştır³³³.

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde genel anlamda medreseler Osmanlı'nın yükseliş devrindeki önemini kaybetmiş³³⁴ olsalar da Bursa Sancağı'ndaki medreseler ise eski önemini yitirmemiştir³³⁵.

Bursa Sancağı'ndaki medreselerin 1899-1901 ve 1903-1904 yılları arasındaki öğrenci sayıları aşağıda sunulmuştur³³⁶:

Tablo 21: 20. Yüzyıl Başlarında Bursa Medreseleri ve Öğrenci Miktarları

Kaza	Medresesinin İsmi	Öğrenci Sayıları		
		1899-1900	1900-1901	1903-1904
Bursa	Yıldırım Sultan	38	41	41
Bursa	Çelebi Sultan	55	43	62
Bursa	Hudâvendigâr Sultan	10	12	15
Bursa	Orhan Sultan	39	39	42
Bursa	Murat Sâni	43	45	45
Bursa	Lala Şahin Paşa	29	30	31
Bursa	İsa Bey	21	23	21
Bursa	İvaz Paşa	37	35	39
Bursa	Geyikli	25	25	27
Bursa	Hamza Bey	33	33	37
Bursa	Hazret-i Emir	29	31	40
Bursa	Aşağı İnebey	37	37	42
Bursa	Vaiziye	23	25	20
Bursa	Küçük Yeşil	21	23	
Bursa	Çendik	45	47	45
Bursa	Molla Fenari	27	25	29
Bursa	Molla Hüsrev	13	15	17
Bursa	Molla Yegân	31	35	33
Bursa	Yeni Medrese	17	17	19
Bursa	Misli	27	27	31

³³³ Unat, a.g.e., s. 25

³³⁴ Karal, a.g.e., s. 376.

³³⁵ Hızlı, a.g.m., s. 91.

³³⁶ S. M. 1317, s. 1154-1177; 1318, s. 1290-1293; 1321, s. 483-493.

Bursa medreseleri ve öğrenci miktarları tablosunun devamı:

Bursa	Yukarı Eyne Bey	35	37	35
Bursa	Sarrâfiye	20	20	22
Bursa	Orta Pazarı	29	31	30
Bursa	Bayezid Paşa	15	16	19
Bursa	Gök Dere	31	31	35
Bursa	Başçı Medresesi	17	19	36
Bursa	Yeşil Türbe	19	19	23
Bursa	Kaşıkcı	79	71	79
Bursa	Cizyedar	35	35	37
Bursa	Kurşunizade	6	9	37
Bursa	Hamîdiye	18	20	21
Bursa	Faik Bey			33
Mihaliç	Pankodozâde	7	0	9
Kirmasti	Özgürlü	16	0	17
Toplam		927	916	1069

Hudâvendigâr Vilâyeti'nde 1906 yılında 10.471 öğrencinin eğitim aldığı 326 medrese mevcut olup bunların sancaklara göre dağılımı şu şekilde idi³³⁷:

Tablo 22: 20. Yüzyıl Başlarında Hudâvendigâr Vilâyeti Medreseleri'nin Sancaklara Göre Dağılımı ve Öğrenci Miktarları

Sancak	Medrese Sayısı	Öğrenci Sayısı
Bursa	33	1.264
Ertuğrul	34	1.459
Kütahya	135	4.527
Karahisar	79	2.191
Karesi	45	1.030
Toplam	326	10.471

³³⁷ H. V. S. R., 1324, s. 594.

1906 senesinde Bursa Sancağı'ndaki medreseler ve buralarda eğitim veren müderrisler ile öğrenci sayıları aşağıda sunulmaktadır³³⁸:

Tablo 23: 1906 Senesinde Bursa Medreseleri, Hocaları ve Öğrenci Miktarları

Medreseler	Müderrisi	Öğrenci Sayısı
Yıldırım	Reis'ül Müderrisin Mustafa Rıza	73
Sultaniye	Müftü Ali	70
Murad-ı Sâî	Saadettin	50
Hudâvendigâr	Osman Zeki	35
Orhan	Hacı Sadık	38
Lala Şahin Paşa	Hacı Yusuf	33
İvaz Paşa	Sebat	40
Geyikli	Hacı Nuri	34
İsa Beğ	Hacı Mustafa	23
Vâiziye	Mehmet Emin	41
Hamza Bey	Hacı Yusuf	42
Hazret-i Emir	Saadet	40
Bayezid Paşa	Eyüb Sabri	30
Faik Beğ	İlyas Zahidi	30
Gülçiçek	Hafız Ömer	14
Esadiye	Ali	36
Aşağı İnebeğ	Abdullah Zahidi	56
Molla Yegân	İzzet	35
Küçük Yeşil	Hacı Necib	30
Molla Hüsrev	İbrahim	20
Molla Fenarî	Mehmet Feyzi	35
Yeni	Abdurrahman	33
Çendik	Mehmet Arif	40
Sarrafiyye	Tahir	25
Yukarı İnebeğ	Hacı Ahmed	40
Ortapazar	İbrahim	40
Gökdere	Hüseyin Hüsnü	30
Başcı	Bekir	24
Kurşunluzâde	Hacı Ahmet	30
Cizyedarzâde	Abdurrahman	40
Kaşıkcızâde	Hacı Ali	125
Yeşil Türbe	Mustafa Niyazi	20
Hamîdiye	Müderris vekili Hacı Yusuf	22
Toplam		1.274

³³⁸ H. V. S. R., 1324, s. 595-596.

BEŞİNCİ BÖLÜM

20. YÜZYIL BAŞLARINDA BURSA'DA AZINLIK VE YABANCI OKULLARI

I. BURSA'DA AZINLIK OKULLARI

Osmanlı Devleti'nde İstanbul'un fethinden sonra şehirde Rum mekteplerine dokunulmamış ve onların eğitim öğretimlerine devam etmeleri sağlanmıştır³³⁹. Rum cemaatine tanınmış olan bu ayrıcalıklar kısa bir süre sonra Ermeni ve Musevilere de tanınmıştır³⁴⁰.

Tanzimat Fermanı'nın ilanından önceki dönemde, gayrimüslimlerin eğitim öğretim faaliyetleri hakkında çok geniş bilgilere sahip olunmamakla birlikte İstanbul'daki Rum mekteplerinde Yunanca, Felsefe, İlahiyat ve Riyâziyât dersleri okutulmuş ve bu mekteplere diğer vilâyetlerden de talebe kabul edilmiştir. Ermeni mekteplerinde ise Ermenice, İlahiyat, Yazı ve Hesâp öğretilmiştir. 1834 yılında Ermeni Patrikhanesi'nin raporlarına göre, o tarihte Anadolu'nun çeşitli yerlerinde 120 Ermeni mektebi bulunmaktadır³⁴¹.

Osmanlıcılık politikasının hâkim olmaya başladığı Tanzimat yıllarında gayrimüslimler, Tanzimat Fermanı'nın kendilerine verdiği müsaade ile mekteplerini daha modern hale getirmeye başlamışlardır³⁴². 1856 Islahat Fermanı'nın ilanı ile Tanzimat Fermanı'nda azınlık ve yabancılara tanınan haklar genişletilmiş³⁴³, kilise, hastane gibi kurumların yanı sıra mekteplerin de tamir ve yeniden inşaları, hükümetten izin alınmak kaydıyla, dînî cemaat

³³⁹ Geniş bilgi için bkz. Ergin, **a.g.e.**, s. 725; Ali Güler, "Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim - Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan Kilise Defterlerinin Kaynak Olarak Önemi" **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, sayı: 9, Ankara, 1998, s. 155-175; Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", **Osmanlı**, C. 4, Ed: Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 209-210; Ali İhsan Karataş, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 15, Sayı: 1, Bursa 2006, s. 267-284; Nesimi Yazıcı, "Osmanlı'da Birarada Yaşama Tecrübesi ve Dini Müsamaha Üzerine Bazı Değerlendirmeler", **Uluslararası Avrupa Birliği Şurası Tebliğ ve Müzakereleri II**, Ankara, D.İ.B. Yayınları, 2000, s. 522-534; İbrahim Özcoşar, "Süryani Kiliselerinde Eğitim", **Süryaniler ve Süryanilik-II**, Haz: Ahmet Taşgün vd., Ankara, Orient Yayınevi, 2005, s. 200-202.

³⁴⁰ Ergin, **a.g.e.**, s. 725; Ersoy Taşdemirci, "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okulları", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:10, Kayseri, 2001, s. 24.

³⁴¹ Ergin, **a.g.e.**, s. 739-753.

³⁴² Çadırcı, **a.g.e.**, s. 289.

³⁴³ Yalçın, **a.g.e.**, s. 50-54.

reisleri tarafından verilecek ruhsata bağlanmıştır³⁴⁴. Ayrıca tüm resmî mekteplerin kapılarının, gerekli şartları taşıyan gayrimüslim çocuklarına açılmasına da izin verilmiştir. Ancak, bu okulların “öğretim biçimi ve öğretmenlerinin seçimini” padişahın seçeceği üyelerden oluşan karma/muhtelit (azınlıklardan da üyeler bulunan) bir maârif meclisinin denetleyeceği belirtilmiştir³⁴⁵. Ancak kanunlarda böyle olmasına rağmen, bu dönemde azınlıkların mekteplerine ve programlarına asla karışılmamıştır³⁴⁶.

Islahat Fermanı'nda gayrimüslimler, Osmanlı devlet okullarında öğrenim görebilme hakları olmasına rağmen buna pek ilgi göstermeyerek kendi okullarını açmaya devam etmişlerdir. Gayrimüslim okulları, kendi dillerinde eğitim öğretim yapabilmekte, kendi öğretmenlerini yetiştirebilmekte ve eğitim programlarını uygun gördükleri biçimde düzenleyebilmekteydiler. Böylece bu okullarda, devlet ülküsü yerine cemaat ülküsünde olan bireyler yetişmeye devam etmiştir³⁴⁷.

Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin 1857 yılında teşkilinden sonra, mektepler sıbyan, rüşdiye ve bunların dışında kalanlar (mekâtib-i fûnûn-ı mütenevvia) olarak üç kısma ayrılarak, sıbyan mekteplerinde “yazı okumak ve her sınıf tebaanın akâid-i dîniye ve mezhebiyeleri” öğretileceğinden bunların muhtelit olmayacağı, rüşdiye ve diğer mekteplerin ise karma olacağı belirtilmiştir. Talebeleri karma olan rüşdiyeler ve diğer mekteplerle ilgili düzenlemeleri yapmaya yardımcı olmak üzere mevcut Meclis-i Maârif-i Umûmî dışında ayrıca, Müslüman ve gayrimüslim cemaatlerin üyelerinden oluşan bir de Meclis-i Muhtelit kurulmuştur. Ayrıca sıbyan mektepleri dışındaki mekteplerde yer verilen derslerin tamamen Türkçe olarak okutulmasına karar verilmiştir³⁴⁸.

³⁴⁴ Islahat Fermanı'nın Sureti için bkz. Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 258; Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, s. 90.

³⁴⁵ Ergin, **a.g.e.**, s. 728-729; Akyüz, **a.g.e.**, s. 194-195; Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri**, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1985, s. 14-18.

³⁴⁶ Ergin, **a.g.e.**, s. 725

³⁴⁷ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VIII, s. 377.

³⁴⁸ Ali Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform**, İstanbul, Eren Yayınları, 1993, s. 247.

Meclis-i Muhtelit Komisyonu'nun, yeterince verimli olamaması yüzünden 1863 yılında yeni bir düzenleme yapılmıştır. Buna göre Meclis-i Maârif-i Umûmiye içinde biri Mekâtib-i Sıbyân-ı Müslime diğeri Mekâtib-i Rüşdiyye ve Âliye olmak üzere iki komisyon kurulmuştur. İkinci komisyonun üyeleri arasında Rum, Ermeni ve Katoliklerden ikişer, Yahudi ve Protestanlardan ise birer temsilcinin bulunmasının yanı sıra, yine gayrimüslim bir kâtip üye bulunmasına karar verilmiştir³⁴⁹.

Bu dönemlerde Avrupalı devletler, Osmanlı içerisinde yaşayan Hristiyanlara tanınan hakları yeterli bulmadıkları iddiası ile bu hakların uygulanması için Osmanlı'nın iç işlerine karışmaya devam etmişlerdir. Eğitim öğretim konusu ise ilgilendikleri konuların en başında gelmiştir. Fransa, Osmanlı Devleti'ne, Islahat Fermanı ile azınlıklara vaat edilen düzenlemelerin gerçekleştirilmesi için, 1867 yılında bir nota göndermiştir. Fransa, bu notanın içeriğinde, Osmanlı eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesini, yeni Hristiyan okulları açılıp korunmalarını ve bu okullardan herkesin yararlanabilmesini önermiştir³⁵⁰.

Tanzimat döneminde eğitimle ilgili önemli bir çalışma olan 1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'nde kız ve erkek sıbyan mekteplerinin Müslüman ve gayrimüslim tebaa için ayrı ayrı kurulması, inşa, tamir ve öğretmenlerin maaşları gibi masraflarının ilgili cemaatler tarafından karşılanması öngörülmektedir. Ayrıca Nizâmnâme'de Mekâtib-i Husûsiye olarak nitelenen yabancı okulların uymaları gereken esaslar belirlenmiştir³⁵¹. Nizâmnâme'de bu kurumların ruhsat almaları gerektiği, devlete karşı zararlı içeriklere sahip dersleri okutmamaları için programlarının ve kitaplarının kontrol edileceği ve bunları uygulamayan okulların faaliyetlerinin durdurulacağı belirtilmiştir³⁵². Nizâmnâme'ye göre sıbyan mektepleri gibi rüşdiyeler de belirli bir nüfus yoğunluğunun bulunması kaydıyla, Müslüman

³⁴⁹ Berker, **a.g.e.**, s. 45-49.

³⁵⁰ Çadırcı, **a.g.e.**, s. 288; Kodaman, **a.g.e.**, s. 20-21.

³⁵¹ Cevat, **a.g.e.**, s. 424-426.

³⁵² Cevat, **a.g.e.**, s. 454-455; Unat, **a.g.e.**, s. 28.

ve gayrimüslimleri için ayrı ayrı açılabilirdi³⁵³. Dârülmualimîn ve Dârülmualimât mekteplerinin Rüşdiye Şubesi'nde gayrimüslim rüşdiyeleri için de öğretmen yetiştiren ayrı bir kısım oluşturulacaktı³⁵⁴. Sonuçta kısacası 1869 Nizâmnâmesi'nde, Osmanlılık fikriyle, eğitim öğretim alanında çağdaşlaşma, ihtiyaç duyulan yetişmiş insan gücü oluşturmak amacıyla özellikle ortaöğretim üzerinde durularak Müslim ve gayrimüslimleri bir arada eğitmek yoluna gidilmiştir³⁵⁵.

1876'da yürürlüğe giren Kânûn-i Esasî'de, tebaadan herkese genel ve özel öğretim hakkı tanındığı, her türlü okulun devlet denetimi altında bulunduğu, eğitim birliği konusundaki önlemlerin hükümetler tarafından alınacağı, Osmanlı fertlerinin tümü için ilköğretimin mecburi olduğu belirtilmiştir³⁵⁶. Anayasa'da gayrimüslimlere daha önce tanınan istedikleri okula girme hakkı tekrarlanmışken 93 Harbi'nden sonra bu hakları kötüye kullandıkları için askerî okullara girmeleri yasaklanmış yine de diğer okullar için böyle bir kısıtlama yapılmamıştır³⁵⁷.

Gayrimüslim ve yabancı okullarının teftişi ve programları ile ders kitaplarının incelenmesi için, 1886 senesinde Maârif Nezâreti bünyesinde "Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayrimüslime Müfettişliği Dâiresi" kurulmuştur³⁵⁸.

İstanbul ve Anadolu'nun birçok şehrinde eğitim faaliyetlerini sürdüren gayrimüslimler, Bursa Sancağı'nda da okullar açmışlardır. Bursa'da gayrimüslimlerden söz ederken Rumlar, Ermeniler ve Musevi (Yahudi)'lerden söz edilebilir³⁵⁹.

19. yüzyılın sonlarında Bursa'da Rum mekteplerinin ders programlarında Rumca Gramer, Tarih, Fransızca, Türkçe, Vatandaşlık Bilgisi, Din, Yunan Mitolojisi, Coğrafya, Aritmetik, Geometri gibi dersler verilirken

³⁵³ Cevat, **a.g.e.**, s. 428-430.

³⁵⁴ Cevat, **a.g.e.**, s. 434-439.

³⁵⁵ Çadırcı, **a.g.e.**, s. 289.

³⁵⁶ Kodaman, **a.g.e.**, s. 67.

³⁵⁷ Koçer, **a.g.e.**, s. 126.

³⁵⁸ Koçer, **a.g.e.**, s. 126; Fatma Ürekli "Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi", **Koomduk İlimder Jurnalı**, Sayı 3, Bişkek, 2002, s. 402.

³⁵⁹ Çadırcı, **a.g.e.**, s. 257.

Ermeni mekteplerinde ise Ermenice, Fransızca, Türkçe'nin yanında Matematik, Tarih ve Din dersleri verilmiştir. Ermenilerin kız rüşdiyesinde bunlardan farklı olarak Eşi, Müzik, Piyano gibi derslere de yer verilmiştir. Kentteki en az nüfusa sahip gayrimüslim topluluğu olan Yahudiler, iki tane eğitim öğretim kurumuna sahiptiler. Ders müfredatında dinsel metinlerin çevrilmesi, Judeo-İspanyol yazısı ve dört işleme dayanan bir program uygulanmıştır³⁶⁰.

1885 senesinde Hudâvendigâr Vilâyeti'nde ve bu vilâyete bağlı olan Bursa Sancağı'nda bulunan yerli ve yabancı nüfusun toplamı aşağıda gösterilmektedir³⁶¹:

Tablo 24: 1885 Yılında Bursa Nüfusunun Dağılımı

Hudâvendigâr Eyâleti				Bursa Sancağı		
Cemaatin İsmi	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Müslüman	395.366	385.867	781.233	95.096	87.895	182.991
Rum	31.850	28.715	60.565	23.342	20.957	44.299
Ermeni	24.076	21.418	45.494	12.701	11.381	24.082
Katolik	1.000	987	1.987	162	163	325
Bulgar	294	203	497	261	177	438
Yahudi	1.350	1.238	2.588	1.273	1.215	2.488
Protestan	282	319	601	145	193	338
Latin	6	4	10	6	4	10
Toplam	454.224	438.751	892.975	132.986	121.985	254.971

Bursa Sancağı'nda bulunan azınlık okulları genellikle aynı cemaate bağlı zengin kişilerin bağışlarıyla kurulup yönetilmişlerdir. 1889 senesinde bu sancağa ait gayrimüslim öğrenci ve öğretmen sayılarını veren bir kaynağa

³⁶⁰ Turgay Akkuş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, "Yayımlanmamış Doktora Tezi", İzmir, 2008, s. 70, 129, 131.

³⁶¹ *H. V. S. R. 1303* (1886), Def'a 13, s. 68-69.

göre toplam 65 Rum mektebinde 6.430 talebe ve 150 öğretmen bulunmaktadır. Yine toplam 32 Ermeni mektebinde 1.148 talebe öğrenim görmüş ve 128 öğretmen görev yapmıştır. Ayrıca aynı sene içerisinde 11 Yahudi mektebinde toplam 460 talebe bulunmaktayken bu mektepte 44 öğretmen eğitim vermiştir³⁶².

1894-1895 eğitim öğretim yılında Hudâvendigâr Vilâyeti'nde mevcut bulunan gayrimüslim idâdîlerinin 3'üne de ayrıca ruhsat verilmiştir. Rüşdiye mekteplerinin 25 tanesi ruhsatlı ve 11 tanesi de ruhsatsız olmak üzere 36'sı faaliyet göstermiştir. Gayrimüslimlere ait 126 ruhsatlı ve 25 ruhsatsız olmak üzere toplam 151 ibtidâî mektebi eğitim öğretim vermiştir. Bu mekteplerin öğrenci ve muallim sayıları aşağıda verilmiştir³⁶³.

Tablo 25: 1895 Yılında Bursa'daki Gayrimüslim Okullarının Öğrenci Miktarları

Derecesi	Mektep Sayısı	Talebe		Toplam	Öğretmen		Toplam	Cemaati				
		Erkek	Kız		Erkek	Kız		Rum	Ermeni	Katolik Ermeni	Musevi	Ermeni Protestan
İdâdî	3	359	0	359	10	0	10	3	0	0	0	0
Rüşdiye	36	4.119	2.375	6.494	82	47	129	22	10	3	1	0
İbtidai	151	9.634	3.492	13.126	156	58	214	114	29	2	1	5
Toplam	190	14.102	5.867	19.979	248	105	353	139	39	5	2	5

1898 senesinde gelindiğinde Bursa merkez kazasında 2 Rum idâdîsi, 10 Rum rüşdiyesi, 2 Ermeni rüşdiyesi, 1 Musevî rüşdiyesi ve 1 Katolik rüşdiyesi bulunmaktaydı. Rumların ayrıca Karacabey, Mustafakemalpaşa, Gemlik ve Mudanya'da 1'er rüşdiyeleri mevcut olduğu görülmektedir. Bu

³⁶² Kaplanoğlu, a.g.e., s. 90.

³⁶³ Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesi İstatistiği (1310-1311), s. 51.

mekteplerin 1898-1903 senelerine ait öğrenci sayıları aşağıda sunulmaktadır³⁶⁴:

Tablo 26: 1898-1903 Yılları Arasında Bursa'daki Gayrimüslim Okullarının Öğrenci Miktarları

Sene	Derecesi	Sayısı	Talebesi		Toplam	Cemaati				
			Erkek	Kız		Rum	Ermeni	Katolik Ermeni	Musevi	Protestan
1898	İdâdî	2	157	0	157	2	0	0	0	
	Rüşdiye	14	1.406	870	2.276	10	2	1	1	
	Toplam	16	1.563	870	2.433	12	2	1	1	
1899	İdâdî	2	170	0	170	2				
	Rüşdiye	15	1.457	880	2.337	10	3	1	1	
	İbtidai	59	3.649	3.089	6.738	45	11		1	2
	Toplam	76	5.276	3.969	9.245	57	14	1	2	2
1900	İdâdî	2	174	0	174	2				
	Rüşdiye	15	1.469	886	2.355	10	3	1	1	
	İbtidai	59	3.986	3.247	7.233	45	11		1	2
	Toplam	76	5.629	4.133	9.762	57	14	1	2	2
1903	İdâdî	1	180	0	180	1				
	Rüşdiye	20	2.696	2.003	4.699	9	9	1	1	
	İbtidai	52	2.598	2.056	4.654	44	5		1	2
	Toplam	73	5.474	4.059	9.533	54	14	1	2	2

Tablodan da anlaşılacağı üzere ilköğretim düzeyindeki ibtidâî mekteplerini bitiren gayrimüslim öğrencilerinin birçoğu rüşdiye mekteplerine devam etmiştir. Ancak bu durumun idâdî mektepleri için geçerli olmadığı,

³⁶⁴ 1319 Maârif Salnâmesi'nde Bursa Sancağı'ndaki gayrimüslim mekteplerinin istatistikleri verilirken 1318 yılındaki rakamlar aynen verildiği için tabloya dâhil edilmemiştir. S. M. 1316, s. 1040-1041; 1317, s. 1176-1183; 1318, s. 1312-1319; 1321, s. 494-496.

sayının daha az olduğu anlaşılmaktadır. Dikkati çeken bir başka husus da 1903 senesinde Hudâvendigâr Vilâyeti'nin askerî ve inas (kız) rüşdiyeleri de dâhil olmak üzere tüm rüşdiyelerinde 2.236 öğrenci eğitim görmekte iken sadece Bursa Sancağı ve bağlı kazalarında gayrimüslimlere ait rüşdiyelerde 4.699 öğrencinin öğrenim görmesi idi³⁶⁵. Bu durum bize gayrimüslim rüşdiyelerinin öğrenci sayılarının, Müslüman rüşdiyelerinin öğrenci sayılarının iki katından fazla olduğunu göstermektedir.

1906 senesine gelindiğinde ise Hudâvendigâr Vilâyeti'ndeki gayrimüslim mektepleri ve mevcut öğrenci sayıları şu şekilde idi³⁶⁶.

Tablo 27: 1906 Yılında Bursa'daki Gayrimüslim Okullarının Öğrenci Miktarları

Uyruğu	Okul Sayısı	Erkek	Kız	Toplam Öğrenci
Rum	148	10.427	5.404	15.831
Ermeni	35	3.385	1.682	5.067
Protestan	3	132	83	215
Ermeni Katoliği	4	185	121	306
Musevi	2	85	90	175
Toplam	192	14.214	7.380	21.594

II. BURSA'DA YABANCI OKULLARI

Bursa Sancağı'nda gayrimüslimlerin toplulukların eğitim öğretim yaşamlarında önemli rol oynayan kurumlardan birisi de Osmanlı Devleti üzerinde çıkarlarını korumak isteyen Amerika, Fransa ve Rusya tarafından açılan özel misyoner ecnebi okulları idi. İlk kez 1583 senesinde, Fransızların İstanbul'da bir okul açmasıyla Osmanlı hayatına giren yabancı okullar³⁶⁷, halk arasında kendi dillerini, kültürlerini hatta dinlerini yayma ve böylece Osmanlı

³⁶⁵ S. M. 1321, s. 474-480 ve 494-496.

³⁶⁶ H. V. S. R. 1324, s. 598

³⁶⁷ Bilim, a.g.e., s. 274; Tekeli - İlkin, a.g.e., s. 37;

üzerinde çıkar sağlama aracı olarak görülüyordu. Devletin denetiminden uzak olan bu okulların³⁶⁸, Kapitülasyonların genişletilmesi ve Islahat Fermanı ile azınlık ve yabancılara tanınan haklar sebebiyle kısa süre içerisinde sayıları hızla artmıştır. Bu konuda yoğun bir faaliyet gösteren Fransa ve Amerika'nın yanı sıra İngiltere, Almanya ve İtalya'ya mensup misyonerler de Osmanlı topraklarında okullarını açmıştır³⁶⁹.

Osman Ergin bu mektepler ile ilgili olarak: “...*Ekalliyette bulunan Hristiyanların çocuklarını talim ve terbiye ile tâbiyetinde bulundukları unsura üstün bir hale getirmeğe, başka dinlere mensup çocukları da Hristiyan yapmağa ve hiç olmazsa millî ve dînî şeciyelerini bozmağa çalışırlar. Bunların telkîn ve vasıtası; mekteplerde dersler ve ibadethaneler; beden terbiyesi ve mûsikî salonları, kamplar, kırâat salonları, kütüphaneler, pansiyonlar... gibi müesseseler ve teşkilâtlarla da maddî ve manevî yardımdır. Başta Amerikan kolejleri olmak üzere bu maksatla memleketin her tarafında açılmış olan ecnebî mektepleriyle bazı müesseseler gibi...*” sözleriyle yabancı mekteplerin maksat ve faaliyetlerini açıkça belirtmiştir³⁷⁰.

Yabancı okullar, müfredatları ve kitapları sağlıklı bir biçimde denetlenemediğinden hükümetin denetiminden uzak şekilde faaliyetlerini sürdürmüştür. Türklük aleyhinde olan kitaplar bile sansürsüz bir şekilde Türk çocuklarına okutulup öğretilmiştir. Modern ve etkili eğitim öğretim yaptıkları için halk arasında cazip hale gelen bu okullara Müslüman ve Türk çocukları da kayıt yaptırabilmekteydi. Hatta bu çocukların Hristiyan ibadetlerine, dualarına ve dînî merasimlerine katılmaları sağlanırdı. Hükümetin bu konuda almış olduğu önlem ise Türk çocuklarının yabancı okullara devam etmelerini engellemekten ileri gidememiştir³⁷¹.

³⁶⁸ Karal, **a.g.e.**, s. 377.

³⁶⁹ Bu okulları, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra Rusya, Avusturya-Macaristan ile İranlıların açtıkları okullar takip etmiştir. Uygur Kocabaşoğlu, “Amerikan Okulları”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim Yay., 1985, s. 496-498; Ayrıca yabancı okullarının gelişimiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Haydaroğlu, **a.g.e.**, 1993.

³⁷⁰ Ergin, **a.g.e.**, s. 812.

³⁷¹ Ergin, **Türk Maârif Tarihi**, C. III-IV, s. 1044; Akyüz, **a.g.e.**, s. 271.

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı Devleti sınırları içerisinde 465 Amerikan, 83 İngiliz, 72 Fransız, 44 Rus, 24 İtalyan, 7 Avusturya, 7 Alman, 3 Yunan ve 2 İran okulu bulunmaktaydı³⁷². 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti sınırları içerisinde gelişmeye başlayan bu eğitim kurumları, Osmanlı halkının Müslüman olmayan topluluklarına yönelik faaliyetlere ağırlık vermişlerdi. II. Abdülhamid döneminde gayrimüslim ve ecnebi mekteplerinin misyonerlik faaliyetleri yürütmeleri ve bununla bağlantılı olarak azınlıkların siyasî ayrılığa yönlendirilmesi, devletin bu kurumlara karşı tavır almasına ve denetleme çalışmalarını başlatmasına neden olmuştur³⁷³. Bu amaçlarla 1886 yılında Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği oluşturularak “Müfettiş-i Mahsûsa” vasıtasıyla gayrimüslim ve yabancı okullar ilk defa teftiş ettirilmiştir. Müfettişlik daha sonra, İstanbul dışındaki diğer gayrimüslim ve ecnebi okullarını da teftiş ettirmeye başlamıştır³⁷⁴.

İbtidâî ve rüşdî düzeyinde açılan ve devletin sınırları içerisinde sayıları hızla artan ecnebi mekteplerinde İngilizce, Ermenice, Hesâb, Coğrafya, Ulûm-ı Dîniyye, Fransızca, Tarih, İlm-i Nebâtât ve Hayvânât ve Türkçe gibi dersler; İdadî düzeyindeki mekteplerde ise Türkçe, Arapça ve Farsça Grameri, İngilizce, Ermenice, Fransızca, Akâid-i Dîniye, Coğrafya, Tarih, Devletler Hukuku, Usûl-i İdâre, Hikmet, Kimya, Cebir, Hendese, Hıfzıssıhha, Jimnastik, İlm-i Rûh, İlm-i Ahlâk, Mûsikî dersleri müfredat programını oluşturmaktaydı.

Maârif Nazırı Zühtü Paşa'nın Sultan II. Abdülhamid'e sunduğu tezkereye göre bu okullar “...Türkiye’de Protestanlığı yaymak, zihinleri karıştırıp halkın merkezi yönetime bağlılığını sarsmak, öteki yabancı ve özellikle Fransız okullarının kültürel etkisiyle mücadele etmek, bu etkiyi silip kendilerini ön plana çıkarmak...” gibi amaçlara sahipti³⁷⁵.

³⁷² Tekeli - İlkin, **a.g.e.**, s. 112.

³⁷³ Bu konuda geniş bilgi için. bkz. Zeki Salih Zengin, “Tanzimat ve Sonrası Dönemde Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimler ve Din Eğitimi”, **Değerler Eğitimi Dergisi**, C. 6, No: 15, İstanbul, Haziran 2008, s. 139-170.

³⁷⁴ Kodaman, **a.g.e.**, s. 33, 52-54.

³⁷⁵ Akyüz, **a.g.e.**, s. 267-268.

20. yüzyılın başlarında Hudâvendigâr Vilâyeti'nde mevcut ecnebi mektepleri aşağıda verilmiş olup bunlar arasında 2 Fransız rüşdiyesi Eskişehir'de mevcut olup diğerleri Bursa merkezindedir³⁷⁶.

Tablo 28: 1894-1895'te Bursa'daki Yabancı Okullarının Öğrenci Miktarları

1894-1895 senesinde Hudâvendigâr Vilâyeti'nde ki Ecnebi Mektepleri														
Derecesi	Yatılı		Gündüzlü		Toplam	Öğrenci		Toplam	Öğretmen		Toplam	Milleti		
	Ruhsatlı	Ruhsatsız	Ruhsatlı	Ruhsatsız		Erkek	Kız		Erkek	Kız		Fransız	Rus	Amerika
Rüşdiye	2	1	1	3	7	177	200	377	10	19	29	5	0	2
İbtidâî	0	0	1	0	1	49	28	77	2	3	5	0	1	0
Toplam	2	1	2	3	8	226	228	454	12	22	34	5	1	2

A. Amerikan Okulları

19. yüzyılın sonlarında Bursa Sancağı'nda eğitim öğretime devam eden ecnebi mektepleri arasında, ilk açılanı maârif ve vilâyet salnâmelerinde, 1876-1877 senesinde kurulan ve ortaöğretim düzeyindeki Amerikan Mektebi olarak gösterilmektedir³⁷⁷. Ancak Bursa şehrinde ilk misyoner okul, 1834 senesinde Amerika tarafından açılan "American Board of Commissioners for Foreign Missions"un kurulmasına kadar götürmek daha doğru olur³⁷⁸.

Mister Boldvin tarafından kurulan bu okul, Rüşdî ve İdâdî olmak üzere iki kısımdan meydana gelmiştir. Bu özel mektebe, kurulduğu dönemlerde vermiş olduğu eğitimle, şehirdeki mevcut okullardan çok daha kaliteli olması sebebiyle zengin Türkler bile çocuklarını kaydettirmişlerdir³⁷⁹.

1876-1877 eğitim öğretim yılında kız mektebi olarak açılmış olan 2 Amerikan rüşdiyesine, Mösyö Boldvin mesûliyetinde 13 Ocak 1893 tarihinde

³⁷⁶ S. M. 1317, s. 1190-1191; Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesi İstatistiği (1310-1311), s. 55.

³⁷⁷ H. V. S. R. 1322, s. 336-337; S. M. 1316, s. 1042-1043.

³⁷⁸ Akkuş, a.g.e., s. 71.

³⁷⁹ Kaplanoğlu, a.g.e., s. 167.

ruhsat verilmiştir³⁸⁰. Bu okulların 1898-1899 eğitim öğretim yılında toplam 220; 1899-1900 yılında ise toplam 100 kız öğrencisinin mevcut olduğu görülmüştür³⁸¹. 1319 (1901) Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi bu rüşdiyelerden birine erkek öğrencilerin de alındığını göstermektedir. 1901 senesinde toplam 62 erkek öğrenci ve 123 kız öğrenci mevcuduna ulaşılmıştır³⁸². 1901-1902 senesinde sadece 56 kız öğrencisi mevcuttur. 1903-1904 senelerinde ise bu iki rüşdiyeden birisinin yatılı idâdî mektebine dönüştürüldüğü ve erkek öğrenci almaya devam ettiği görülmüştür. Bu sene içerisinde idâdî mektebinde 10 erkek öğrenci, 70 kız öğrenci; rüşdiye mektebinde ise 34 kız öğrenci olduğu anlaşılmıştır³⁸³.

B. Fransız Okulları

Bursa Sancağı'nda Fransızların açmış oldukları rüşdiye derecesinde Frerler Fransız Koleji, Valtaz Mektebi ve Özel Asonpasıyonist Mektebi adlarında üç mektep bulunmakta idi. Maârif Salnâmeleri'nde bu mekteplerin adları verilmemekle birlikte bu mekteplerden biri ibtidâî ve diğeri rüşdî derecesinde iki erkek mektebi ve bir de kız rüşdiye mektebi olduğu belgelerdeki öğrenci sayılarından anlaşılmaktadır³⁸⁴. 1880, 1890 ve 1894 senelerinde kurulmuş olan bu mekteplerden sadece bir tanesine, Mösyö Valtaz sorumluluğunda 25 Temmuz 1893 tarihinde ruhsat verilmiştir³⁸⁵.

1898-1899 eğitim öğretim yılında tüm Fransız mekteplerinin 65 erkek öğrencisi ve 170 kız öğrencisi; 1899-1900 yılında 118 erkek öğrenci ve 170 kız öğrenci; 1900-1901 yılında 136 erkek öğrenci ve 172 kız öğrenci; 1901-1902 yılında 72 erkek ve 172 kız öğrenci; 1903-1904 yılında ise 172 erkek öğrenci ve 66 kız öğrencisi vardı. 1904 senelerine gelindiğinde bu okulların ibtidâî ve Rüşdî derecelerini içerir hale gelmişlerdir³⁸⁶.

³⁸⁰ S. M. 1317, s. 1190-1191.

³⁸¹ S. M. 1316, s. 1042-1043; 1317, s. 1190-1191.

³⁸² H. V. S. R. 1319, s. 344-345.

³⁸³ S. M. 1319, s. 598-599; 1321, s. 500.

³⁸⁴ Kaplanoğlu, a.g.e., s. 166-167.

³⁸⁵ S. M. 1319, s. 598-599.

³⁸⁶ S. M. 1316, s. 1042-1043; 1317, s. 1190-1191; 1318, s. 1314-1323; 1319, s. 598-599; 1321, s. 500.

C. Rus Okulu

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Anadolu'da Rus mektepleri açılmaya başlamış, bunlardan biri de Bursa merkezindeki, ibtidâî düzeyinde Sıbyan Bahçesi Mektebi olmuştur. 1888 yılında kurulan bu mektebe 2 Ağustos 1893 tarihinde David Kalantaryan Efendi'nin sorumluluğunda ruhsatname verilmiştir³⁸⁷. Okulda 1899-1900 eğitim öğretim yılında 50 erkek ve 35 kız olmak üzere 85 öğrenci, 1900-1901 ve 1902 yıllarında 50 erkek ve 40 kız olmak üzere 90 öğrenci öğrenim görmüştür. 1903-1904 eğitim öğretim döneminde ise bu mektep rüşdî ve idâdî sınıflarını içeren bir mektep haline getirilmiş ve bu sene içerisinde de 51'i erkek ve 27'si kız toplam 78 öğrenci öğrenim görmüştür³⁸⁸.

³⁸⁷ S. M. 1317, s. 1190-1191.

³⁸⁸ S. M. 1317, s. 1190-1191; 1318, s. 1314-1323; 1319, s. 598-599; 1321, s. 500.

SONUÇ

II. Mahmut zamanından itibaren, genel bir eğitim politikasına sahip olunması gereğinin anlaşılmasıyla birlikte medrese dışında yeni bir eğitim sisteminin oluşturulması yönünde başlatılan çalışmalarda, eğitim öğretim faaliyetlerinin yoğun biçimde yaşandığı şehirlerden biri de Bursa olmuştur.

19. yüzyılda eğitimde modernleşme hareketleri çerçevesinde, Bursa'da pek çok modern okul açılmış olsa bile, geleneksel eğitim veren medreseler ile eski sıbyan mektepleri bu şekilde yoğun olarak eğitim öğretime devam etmiştir. Nitekim 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Bursa şehrinde 33 adet medrese ve merkeze bağlı kaza-köylerde bulunan 654 adet sıbyan mektebine karşın yeni usûlde eğitim veren ancak 33 adet ibtidâî mektebi mevcuttu.

Ortaöğretim düzeyinde eğitim veren Bursa'nın ilk sivil rüşdiyesi 1858 yılında açılmış ve 1894 senesine gelinceye kadar bu rüşdiyelerin sayısı 10'a ulaşmıştır. Ayrıca 1882 senesine kadar sadece erkek öğrencilerin eğitim öğretim gördüğü Bursa rüşdiyelerine bu tarihte bir İnas Rüşdiyesi'nin eklenmesiyle birlikte kız öğrenciler de girebilmişlerdir. Bursa rüşdilerine bakıldığında ilk göze çarpan nokta, 20. yüzyıl başlarında Bursa Sancağı'nın merkezinde kız rüşdiyesinin ve idâdî mektebinin rüşdiye kısmı haricinde hiç sivil rüşdiye olmaması, sivil erkek rüşdiyelerinin merkeze bağlı kazalarda mevcut bulunmasıdır.

Hudâvendigâr Vilâyeti'ndeki okulların yönetimi uzun süre şehrin ileri gelenleri ve bilginlerinden oluşan Meclis-i Maârif tarafından gerçekleştirilmiştir. Bursa'daki eğitimin merkezileşmesi 1881 senesinde Maârif Müdürü tayin edilmesi ile gerçekleşebilmiştir. Kısa süre içerisinde de tüm kazalarda sancak merkezindeki müdüriyete bağlı olan maârif şubeleri oluşturulmuş, maârif meclisinin yaptığı çalışmalar sonucunda da 1885 senesinde Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkisi açılmıştır. Yatılı, gündüzlü ve rüşdiye kısmı olarak üç kısma ayrılan mülkî idâdî mekteplerinden kısa süre içerisinde Hudâvendigâr Vilâyeti'nin tüm sancak merkezlerinde birer tane

inşa edilmiştir. Meclis-i Maârif elde ettiği başarılar neticesinde 1.500.000 kişiden oluşan vilâyet nüfusunun mektepli öğrenci sayısını 137.098 kişiye ulaştırmıştır. Bu cümleden hareketle 20. yüzyıl başlarında Hudâvendigâr Vilâyeti'nin mektepli talebe adedinin nüfusa oranı % 9.13'tür.

1847 senesinde Mekteb-i Fünûn-i İdâdîsi adıyla açılan ve 1882 senesinde de rüşdiye kısmı eklenen Bursa Askerî İdâdî Mektebi ise İstanbul dışındaki vilâyetlerde açılan ilk askerî idâdîlerden birisi olma özelliğini kazanmıştır. Sivil mekteplere göre daha düzenli ve disiplinli bir eğitim öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü bu okulun dil dersleri haricindeki öğretmenlerinin hepsi subay-öğretmenlerden oluşturulmuştur.

Osmanlı Devleti'nde mevcut okulların eğitim ihtiyacını karşılayamaması neticesinde meslek ve sanat okullarının açılmasına ağırlık verilmeye başlanmasıyla, Bursa merkezinde de 1869 senesinde kimsesiz çocuklar için bir Sanâyi Mektebi ile 1890 senesinde açılarak zirâat ve ipek böcekçiliği alanlarında teorik ve pratik bilgiler kazandırmayı amaçlayan Zirâat Ameliyât Mektebi açılmıştır. Bu okullardan yetişen öğrenciler ile bir taraftan bölgenin ve ordunun ihtiyaçları karşılanmaya çalışılırken diğer taraftan da tarımsal üretim konusunda gelişmeler yaşanmıştır.

Sonuç olarak, 20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin en eski ve en çok medresesine sahip şehirlerinden bir tanesi olan Bursa Sancağında, bir taraftan medreseler ve sıbyan mekteplerinde geleneksel eğitim öğretim sisteminde bireyler yetişmeye devam ederken diğer taraftan da usûl-i cedîd tarzında eğitim veren ve sayıları gün geçtikçe artan modern mektepler açılmıştır. Bu durum tüm vilâyetlerde olduğu gibi Bursa'da da iki başlı bir eğitim sistemini ortaya çıkarmıştır. Şehirde ayrıca azınlık ve yabancı okulları da aktif olarak faaliyet göstermiştir ki bu mekteplerin misyonerlik faaliyetleri yürütmeleri ve azınlıkları siyasî ayrılığa yönlendirmeleri, Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına sebep olan azınlık isyanlarının en büyük tetikleyicilerinden biri olmuştur.

KAYNAKÇA

A) BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ BELGELERİ

- A.}AMD.**, Dosya No:84, Gömlek No:12.
A.}MKT.MHM., Dosya No:130, Gömlek No:69.
MF.MKT., Dosya No:753, Gömlek No:84.
MF.MKT., Dosya No:838, Gömlek No:33.
MF.MKT., Dosya No:885, Gömlek No:49.
MF.MKT., Dosya No:925, Gömlek No:46.
MF.MKT., Dosya No:948, Gömlek No:62.
MF.MKT., Dosya No:989, Gömlek No:67.
A.}MKT.MVL., Dosya No:95, Gömlek No:95.
A.}MKT.MVL., Dosya No:94, Gömlek No:51.
A.}MKT.NZD., Dosya No:145, Gömlek No:73.
BEO., Dosya No:415, Gömlek No:31073.
DH.MKT., Dosya No:237, Gömlek No:9.
İ..MVL., Dosya No:127, Gömlek No:3324.
MVL., Dosya No:321, Gömlek No:15.
Y..PRK.UM.., Dosya No:49, Gömlek No:17

B) SALNÂMELER

1. Maârif Salnâmeleri (Salnâme-i Maârif-i Nezâret-i Umûmiye)

- S. M. 1316** (1898), Def'a 1, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss. 1-1257.
S. M. 1317 (1899), Def'a 2, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss. 1-1946.
S. M. 1318 (1900), Def'a 3, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss. 1-1677.
S. M. 1319 (1901), Def'a 4, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss. 1-985.
S. M. 1321 (1903), Def'a 6, İstanbul Asır Matbaası, ss. 1-740.

2. Devlet Salnâmeleri

- D. S. 1285** (1868), Def'a 23, Taşbaskı, ss. 1-194.
- D. S. 1293** (1876), Def'a 31, Taşbaskı, ss. 1-255.
- D. S. 1313** (1895), Def'a 51, İstanbul Mabaa-i Âmire, ss. 1-1044.
- D. S. 1314** (1896), Def'a 52, Matbaa-i Osmâniye, ss. 1-1042.
- D. S. 1315** (1897), Def'a 53, Âlem Matbaası, ss. 1-658.
- D. S. 1316** (1898), Def'a 54, Âlem Matbaası, ss. 1-788.
- D. S. 1317** (1899), Def'a 55, Matbaa-i Âmire, ss. 1-771.
- D. S. 1318** (1900), Def'a 56, İstanbul Mahmut Bey Matbaası, ss. 1-800.
- D. S. 1319** (1901), Def'a 57, İstanbul Tahir Bey Matbaası, ss. 1-872.
- D. S. 1320** (1902), Def'a 58, İstanbul Darü't-tbaat'ül-Âmire, ss. 1-884.
- D. S. 1321** (1903), Def'a 59, Âlem Matbaası Ahmet İhsan ve Şürekâsı, ss. 1-956.
- D. S. 1322** (1904), Def'a 60, İstanbul Ahmed İhsan Matbaası, ss. 1-967.
- D. S. 1323** (1905), Def'a 61, İstanbul Ahmed İhsan Matbaası, ss. 1-1041.
- D. S. 1324** (1906), Def'a 62, İstanbul Ahmed İhsan Matbaası, ss. 1-1108.
- D. S. 1325** (1907), Def'a 63, İstanbul Ahmet İhsan Matbaası, ss. 1-1104.

3. Hudâvendigâr Vilâyet-i Salnâme-i Resmîsi

- H. V. S. R. 1303** (1886), Def'a 13, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-404.
- H. V. S. R. 1313** (1895), Def'a 22, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-442.
- H. V. S. R. 1314** (1896), Def'a 24, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-428.
- H. V. S. R. 1315** (1897), Def'a 24, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-318.
- H. V. S. R. 1316** (1898), Def'a 25, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-451.
- H. V. S. R. 1317** (1899), Def'a 26, Bursa Vilâyet Matbaası, ss. 1-434.
- H. V. S. R. 1318** (1900), Def'a 27, Bursa Vilâyet Matbaası, ss. 1-344.
- H. V. S. R. 1319** (1901), Def'a 28, Bursa Vilâyet Matbaası, ss. 1-568.
- H. V. S. R. 1320** (1902), Def'a 29, Bursa Vilâyet Matbaası, ss. 1-430.
- H. V. S. R. 1321** (1903), Def'a 30, Bursa Vilâyet Matbaası, ss. 1-616.
- H. V. S. R. 1322** (1904), Def'a 31, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-343.
- H. V. S. R. 1323** (1905), Def'a 32, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-350.
- H. V. S. R. 1324** (1906), Def'a 33, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-1303.

H. V. S. R. 1325 (1907), Def'a 34, Bursa Matbaa-i Vilâyet, ss. 1-1304.

C) MECLİS TUTANAKLARI

Düstûr, Birinci Tertip, 1 cilt, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1289

D) KRONİKLER

Ahmet Lûtfî Efendi, **Vak'anüvîs Ahmet Lûtfî Efendi Tarihi**, Cilt V, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Said Paşa, **Said Paşa'nın Hâtıratı**, Cilt I, Derseadet, 1328.

E) MAÂRİF İSTATİSTİKLERİ

Maârif Umûmiye Nezâret-i Celîlesi İstatistiği, **Maârif Umûmiye Nezâreti Celîlesi İdaresinde bulunan Mekâtib İbtidâiyye, Rüşdiyye, İdâdîye, Âliye İle Mekâtib-i Husûsiye Ve Ecnebiyenin ve Dersaadette Tahriri İcra Kılınan Ve Taşrada Mevcut Bulunan Kütüphanelerin İstatistiği (1310-1311) Sene-i Dersiyeye-i Maliyesine Mahsustur**, Dersaadet, Matbaa-i Osmâniye.

Maârif Umûmiye Nezâret-i Celîlesi İstatistiği, **Maârif Umûmiye Nezâreti Celîlesi İdaresinde bulunan Mekâtib İbtidaiyye, Rüşdiyye, İdâdîye, Âliye İle Mekâtib-i Husûsiye Ve Ecnebiyenin ve Dersaadette Tahriri İcra Kılınan Ve Taşrada Mevcut Bulunan Kütüphanelerin İstatistiği (1311-1312) Sene-i Dersiyeye-i Maliyesine Mahsustur**, Cilt 1, Dersaadet, Matbaa-i Âmire, 1318.

F) KİTAPLAR

AKKUŞ, Turgay; **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2008.

AKKUTAY, Ülker; **Enderun Mektebi**, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 1984.

AKYILDIZ; Ali; **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform**, Eren Yayınları, İstanbul 1993.

AKYÜZ, Yahya; **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988'e)**, Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1989.

AKYÜZ, Yahya; **Türkiye'de Öğretmenlerin Toplusal Değişmedeki Etkileri (1848-1940)**, Ankara 1978.

BALTACI, Cahit; **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, İrfan Yayınları, İstanbul 1976.

BAŞARAN, İbrahim Ethem; **Eğitim Yönetimi**, Ankara 1996.

BAŞGÖZ, İlhan; **Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk**, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1995.

BAYKARA, Tuncer; **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdarî Taksimatı**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988.

BAYUR, Hikmet; **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

BERKER, Aziz; **Türkiye'de İlk Öğretim (1839-1908)**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1945.

BERKES, Niyazi; **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, 12. baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

BİLİM, Cahit Yalçın; **Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)**, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir 1998.

Bursa Ansiklopedisi, Yay. Hazl. Yılmaz Akkılıç, C. I-IV., 1. Baskı, Burdef Yayınları, Bursa 2002.

Bursa Bölge Zirâat Okulu 1891-1966

Bursa Erkek Lisesi 1973 Yıllığı.

Bursa İl Yıllığı 1934.

Bursa İl Yıllığı 1967.

Bursa İl Yıllığı 1973.

Bursa İli Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim, Yay. Hazl. Bahar Apak v.d. Bursa 1998.

Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları Bursa Zirâat Mektebi, Proje Koordinatörü Aziz Elbas, Ahmet Erdönmez, İmak Ofset Basım Yayın, İstanbul 2010.

Bursa Tophane Anadolu Teknik Lisesi Teknik Lise ve Endüstri Meslek Lisesi Kuruluş ve Tarihçesi, Yay. Hazl. Necdet Sönmezışık, Bursa 1991.

ÇADIRCI, Musa; **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

DEVELLİOĞLU, Ferit; **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,** Aydın Kitabevi, Ankara 1986.

DUMAN, Hasan; **Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri,** Cilt I-II, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, Ankara 2000.

ENGELHARDT, Edouard Philippe; **Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı (1826-1882),** Mütercim: Ali Reşad, İstanbul 1328.

ERGİN, Osman; **Türk Maârif Tarihi,** Cilt: I-II-III-IV, Eser Kültür Yayınları, İstanbul 1977.

GELİŞLİ, Yücel; **Öğretmen Yetiştirmede Ankara Yüksek Öğretmen Okulu Uygulaması,** Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000.

HAYDAROĞLU, İlknur Polat; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar,** Ocak Yayınları, Ankara 1993.

HAYTA, Necdet, ÜNAL, Uğur; **Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar),** 4. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara 2010.

HIZLI, Mefail; **Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim,** Esra Fakülte Kitabevi, Bursa 1997.

HIZLI, Mefail; **Osmanlı Klasik Dönemi'nde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri,** Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 1999.

Hudâvendigâr Vilâyeti Mekteb-i İdâdî-i Mülkisi Tevzî-i Mükafaat Cetveli (1310-1311), Hudâvendigâr Vilâyeti Matbaası, Bursa 1311.

Işıklar Askerî Lisesi Tarihi, Işıklar Askerî Lisesi Matbaası, Bursa 1999.

KAFADAR, Osman; **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, Vadi Yayınları, Ankara 1997,

KANSU, Nafi Atuf; **Türkiye Maârif Tarihi Hakkında Bir Deneme**, Ankara, Birinci Kitap, Ankara 1930.

KARAL, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi**, V., VI., VII., VIII., Cilt, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

KAPLANOĞLU, Raif; **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)**, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.

KEPECİOĞLU, Kâmil; **Bursa Kütüğü**, Yay. Hazl. Hüseyin Algül v.d., I-IV., 2. Basım, C. I. Uludağ Yayınları, Bursa 2010

KİLİ, Suna, GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref; **Türk Anayasa Metinleri**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1985.

KOÇER, Hasan Ali; **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.

KOÇU, Reşad Ekrem; **Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar**, İstanbul 1934.

KODAMAN, Bayram; **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

LEWİS, Bernard; **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 9. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

Mahmud Cevat İbnü's Şeyh Nâfi, **Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı**, İstanbul 1338. Yeni harflerle 2. Baskı, aynı adla ve "XIX Asır Osmanlı Maârif Tarihi" alt başlığı ilavesi ile. Hazırlayan: Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001

ORTAYLI, İlber; **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

ORTAYLI, İlber; **Türkiye İdare Tarihi**, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1979.

- ÖZTÜRK, Cemil; **Dünden Bugüne Türkiye’de Öğretmen Yetiştiren Kurumlar**, Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Yayınları, İstanbul 1998.
- ÖZODAŞIK, Mustafa; **Cumhuriyet Dönemi Yeni Bir Nesil Yetiştirme Çalışmaları 1923-1950**, 1. Basım, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 1999.
- SAKAOĞLU, Necdet; **Osmanlı Eğitim Tarihi**, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001.
- SEZEN, Tahir, **Osmanlı Yer Adları**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınevi, Ankara 2006.
- SEZER, Ayten; **Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923- 1938)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- SHAW, Stanford, SHAW, Ezel Kural; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, II. Cilt, İstanbul 1983.
- SİVRİTEPE, Mehmet Selim; **Dünden Bugüne Bursa Erkek Lisesi Bursa İdâdîsi’nin Kuruluşu ve Gelişimi 1885-1890**, Gaye Kitabevi, Bursa 2006.
- TEKELİ, İlhan, İLKİN, Selim; **Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- TUTSAK, Sadiye; **İzmir’de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- TÖNÜK, Vecihi; **Türkiye’de İdare Teşkilâtının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu**, Kanaat Basım ve Ciltevi, Ankara 1945.
- UNAT, Faik Reşit; **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi, Ankara 1964.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; **Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1965.
- ÜNAL, Filiz; **Maârif Salnâmelerine Göre İstanbul’da Eğitim - öğretim (1898-1903)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

- ÜNAL, Uğur; **Meclis-i Kebir-i Maârif (1869-1922)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.
- ÜNAL, Uğur, **II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897 - 1907)**, Gazi Kitabevi, Ankara 2008.
- VAHAPOĞLU, Hidayet; **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**, Milli Eğitim Yayınevi, İstanbul 1997.
- YALÇIN, Edip Semih vd.; **Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürk İlkeleri**, 3. Baskı, Siyasal Kitapevi, Ankara 2004.
- YÜCEL, Hasan Ali; **Türkiye'de Ortaöğretim**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994.

G) MAKALELER

- ANTEL, Sadrettin Celal; "Tanzimat Maârihi", **Tanzimat I, Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle**, Maârif Matbaası, İstanbul 1940.
- BALTACI, Cahit; "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", **Türkler**, C. XI, Ed. Salim Koca vd., Semih Ofset, Ankara 2002.
- BALTACI, Cahit; "Osmanlılar'da Mektep", **DİA**, Cilt 29, Ankara 2004.
- DEMİREL, Muammer; "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", **Türkler**, C. XV, Ed. Salim Koca vd., Semih Ofset, Ankara 2002.
- GENCER, A. İhsan; "Encümen-i Dâniş ve Mustafa Reşid Paşa", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri**, 13-14 Mart 1985, Ankara 1987.
- GÜLER, Ali; "Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim - öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan Kilise Defterlerinin Kaynak Olarak Önemi", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, Sayı: 9, Ankara 1998.
- HAYTA, Necdet, ÜNAL, Uğur; "Maârif Salnâmelerine Göre Denizli'de Eğitim - öğretim (1898-1903)", **Denizli Ve Çevresi Tarih Ve Kültür Sempozyumu**, Editör Ayfer Özçelik vd., Cilt I, Denizli 2007.
- HIZLI, Mefail; "Modernleşme Dönemi Bursa'sında Eğitim - Öğretim", **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa**, Editör: Cafer Çiftçi, Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2009

- HIZLI, Mefail; “Osmanlı Sıbyan Mektepleri”, **Osmanlı**, Editör Güler Eren, Cilt V, Ankara 1999.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin; “Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Cilt II, İrcica (İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi) Yayınları, İstanbul 1998.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin; “Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim”, **Osmanlı Uygarlığı**, Cilt I, Hazırlayanlar: Halil İnalcık, Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2003.
- KARATAŞ, Ali İhsan; “Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 15, Sayı:1, Bursa 2006.
- KARATAŞ, Süleyman; “Osmanlı Eğitim Sisteminde Batılılaşma”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 5, Sayı:1, Afyon 2003.
- KELEŞ, Hamza; “ Vakfiyelere Göre XV. Yüzyılda Bursa'da İmar Faaliyetleri”, **G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt 21, Sayı: 1, Ankara 2001.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur; “Amerikan Okulları”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- KODAMAN, Bayram; “Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Sanâyi Mektepleri, Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi(1071-1920)”, **Birinci uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 11-13 Temmuz 1977.
- KODAMAN, Bayram, SAYDAM, Abdullah; “Tanzimat Devri Eğitim Sistemi”, **150. Yılında Tanzimat**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- KÜÇÜK, Cevdet; “Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi”, **Osmanlı**, Cilt 4, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- Lûtfi Efendi, “Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de Maârif Teşkilatı (1267-1287)”, **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası**, C. XVI/17, Sayı. 94.
- Muallim Cevdet, “Dârülmualimîn'in Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans”, **Tedrisat Mecmuası**, Sayı: 32, 7 Mart 1332.

- ORTAYLI, İlber; “Maârifin Son 150 Yıldaki Serencamı”, **Yeni Türkiye**, Eğitim Özel Sayısı, Sayı 7, Ankara 1996.
- ORTAYLI, İlber , “Tanzimat Devri ve Sonrası İdarî Teşkilât”, **Osmanlı Devleti Tarihi I**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Zaman Gazetesi Yayınları, İstanbul1999.
- ÖZCAN, Abdülkadir; “Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi”, **150. Yılında Tanzimat**, Ankara 1992.
- ÖZCOŞAR, İbrahim; “Süryani Kiliselerinde Eğitim”, **Süryaniler ve Süryanilik-II**, Hazırlayan: Ahmet Taşğın vd., Orient Yayınevi, Ankara 2005.
- PAKALIN, Mehmet Zeki; “Rüşdiye”, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. III.
- PAKALIN, Mehmet Zeki; “Rütbe”, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü** C. III.
- SAKAOĞLU, Necdet; “Rüşdiyeler”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.
- SERTOĞLU, Mithat; “Tanzimat’a Doğru”, **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri**, İstanbul 1990.
- SUNGU, İhsan; “Mekteb-i Maârif-i Adliye’nin Tesisı”, **Tarih Vesikaları**, Cilt I, Sayı 3, Birinci Teşrin 1941.
- SUNGU, İhsan; “Tevhidi Tedrisat”, **Belleten**, Cilt II, Sayı 7-8, Ankara 1938.
- TAŞDEMİRCİ, Ersoy; “Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 10, Kayseri 2001.
- ÜNAL, Taşkın; “Klâsik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, **Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt I, Sayı 3, 2008.
- ÜNAL, Uğur; “Osmanlı Askerî Mektepleri”, **Belleten**, Cilt LXXIII, Sayı 267, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
- ÜREKLİ, Fatma; “Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi”, **Koomduk İlimder Jurnalı**, Sayı 3, Bişkek 2002.

- YAZICI, Nesimi; “Osmanlı’da Birarada Yaşama Tecrübesi ve Dini Müsamaha Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, **Uluslararası Avrupa Birliği Şurası Tebliğ ve Müzakereleri II**, D.İ.B. Yayınları, Ankara 2000.
- YOLALICI, Mehmet Emin; “Maârif Salnamelerine Göre Trabzon Vilâyeti’nde Eğitim ve Öğretim Kurumları”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, Sayı 5, Ankara 1994.
- ZENGİN, Zeki Salih; “Tanzimat ve Sonrası Dönemde Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimler ve Din Eğitimi”, **Değerler Eğitimi Dergisi**, Cilt. 6, No: 15, İstanbul Haziran 2008.

EKLER

EK – 1: Bursa'da mevcut ibtidâî mekteplerin adı, kız-erkek öğrenci sayıları ve muallimlerin adını gösteren 21 Haziran 1898 tarihli arşiv belgesi. **B.O.A. MF. MKT. 405-50.**

مکتبہ انانیہ				مکتبہ انانیہ			
اسم معلمہ	ذکر	اناث	اسم معلمہ	ذکر	اناث	اسم معلمہ	ذکر
رجاء مکتبی	۰	۴۰	حافظ علی افندہ	۰	۴۰	کونہ مکتبی	۰
نور مکتبی	۰	۴۰	محمد زید افندہ	۰	۴۰	حاجی خواجہ مکتبی	۰
حامد المکتبی	۰	۴۰	حیدر افندہ	۰	۴۰	دایا تو مکتبی	۰
سعد مکتبی	۰	۴۰	سعد افندہ	۰	۴۰	بابا حیدر مکتبی	۰
خبر مکتبی	۰	۴۰	احمد خرد افندہ	۰	۴۰	ساجدی مکتبی	۰
اورج مکتبی	۰	۴۰	ابرار افندہ	۰	۴۰	عجم مکتبی	۰
سید مکتبی	۰	۴۰	ادریس افندہ	۰	۴۰	بکی زار مکتبی	۰
مدد مکتبی	۰	۴۰	علی افندہ	۰	۴۰	عائشہ خواجہ مکتبی	۰
طوبیاز مکتبی	۰	۴۰	محمد افندہ	۰	۴۰	صدیقہ خواجہ مکتبی	۰
بیالند مکتبی	۰	۴۰	حافظ احمد افندہ	۰	۴۰	عسی مکتبی	۰
ایمال مکتبی	۰	۴۰	حافظ احمد افندہ	۰	۴۰	فاطمہ خواجہ مکتبی	۰
بابا صغیر مکتبی	۰	۴۰	...	۰	۴۰	فوقی مکتبی	۰
خواجہ بون مکتبی	۰	۴۰	حافظ نور افندہ	۰	۴۰	احمد شام مکتبی	۰
بکی مکتبی	۰	۴۰	محمد حنفی	۰	۴۰	دیکر صدیقہ خواجہ مکتبی	۰
نقیضہ مکتبی	۰	۴۰	سلیمان افندہ	۰	۴۰	دیکر احمد شام مکتبی	۰
شکر خواجہ مکتبی	۰	۴۰	مصطفی افندہ	۰	۴۰	حدودہ خواجہ مکتبی	۰
فاخر مکتبی	۰	۴۰	حافظ احمد افندہ	۰	۴۰	سلیمان مکتبی	۰
تجربہ مکتبی	۰	۴۰	سلیمان افندہ	۰	۴۰	عادلہ خواجہ مکتبی	۰
حامی سوجده مکتبی	۰	۴۰	حافظ قاسم افندہ	۰	۴۰	کحل روح مکتبی	۰
خواجہ صدیق مکتبی	۰	۴۰	محمد افندہ	۰	۴۰	نعمت افندہ مکتبی	۰
حضرت مکتبی	۰	۴۰	احمد افندہ	۰	۴۰	بش مکتبی	۰
سار مکتبی	۰	۴۰	احمد افندہ	۰	۴۰	احمد مکتبی	۰
بابا محمد مکتبی	۰	۴۰	محمد افندہ	۰	۴۰	سلیم زار مکتبی	۰
قاسم مکتبی	۰	۴۰	جعفر افندہ	۰	۴۰	دیکر سلیم زار مکتبی	۰
ولید مکتبی	۰	۴۰	عبدالرحمن افندہ	۰	۴۰	حاجی جمال مکتبی	۰
میدان مکتبی	۰	۴۰	حافظ بصری افندہ	۰	۴۰	امر مکتبی	۰
احمد مکتبی	۰	۴۰	حافظ علی افندہ	۰	۴۰	خواجہ صدیقہ مکتبی	۰
اوچک مکتبی	۰	۴۰	محمد افندہ	۰	۴۰	حضرت مکتبی	۰
مجموع مکتب	۰	۴۰	مجموع مکتب	۰	۴۰	بدر مکتبی	۰
ذکر	۴۸	اناث	ذکر	۴۸	اناث	قیام مکتبی	۰
مجموع شاگردانہ	۱۷۰۰	اناث	مجموع شاگردانہ	۱۷۰۰	اناث	غنیہ خواجہ مکتبی	۰
						فاطمہ خواجہ مکتبی	۰
						فتیحہ خواجہ مکتبی	۰
						حسنہ خواجہ مکتبی	۰
						غنیہ خواجہ مکتبی	۰

EK – 1:

Erkek İbtidâî Mektepleri			
<i>Mektebin Adı</i>	<i>Erkek Öğrenci Sayısı</i>	<i>Kız Öğrenci Sayısı</i>	<i>Muallimi</i>
Reyhan	225	0	Hâfız Ali
Numûne	200	0	Mehmed Nûri
Hüsâmeddin	100	0	Said
Sa'diye	100	0	Said
Haçerli	60	0	Ahmed Fahri
Oruç Bey	80	40	İbrahim
Selîmiye	50	40	İdris
Molla Arap	40	20	Ali
Tuzpazarı	55	0	Mehmed
Bedreddin	7	22	Hâfız Ahmed
Abdal (Kapalı)	0	0	Hâfız Ahmed
Babadağı	20	25	-
Hoca Yunus	20	10	Hâfız Nûri
Yenimahalle	20	20	Mehmed Haneff
Refîkiye	8	20	Selim
Şeker Hoca	55	0	Mustafa
Manastır	23	5	Hâfız Hamdi
Demirli	60	0	Süleyman
Hacı Sevincek	50	0	Hâfız Kâsım
Hoca Hasan	25	0	Mehmed
Hazarlık	6	26	Ahmed
Murâdiye	50	0	Ahmed
Paşa Mahallesi	20	30	Mehmed
Kara Mustafapaşa	20	10	Cafer
Veled Gazar	15	5	Abdurrahman
Meydancık	60	0	Hâfız Basri
İncirli	31	0	Hâfız Ali
Okçular	40	0	Mehmed

Kız İbtidâî Mektepleri			
Mektebin Adı	Erkek Öğrenci Sayısı	Kız Öğrenci Sayısı	Muallimesi
Künbet	3	27	Hatîce
Hacı Hoca	5	20	Şerif
Dâye Hâtun	7	20	Nâzik
Babadağı	0	10	Fâtma
Mantıcı	9	50	Emine
Acemler	10	60	Henbâne (?)
Yenipazar	0	40	Ayşe
Ayşe Hoca	4	25	Sıdika
Sıdika Hoca	2	30	Sıdika
İsa Bey	7	11	Zübeyra
Fatma Hoca	10	20	Fatma
Kavaklı	0	25	Âdile
Ahmed Paşa	25	15	Zekiye
Diğer Sıdika Hoca	15	15	Sıdika
Diğer Ahmed Paşa	10	80	Ümmügülsüm
Adeviye Hanım	10	18	Adeviye
Selîmiye Mahallesi	0	40	Hatîce
Âdile Hanım	4	30	Âdile
Gülruh Sultan	5	52	Halime
Nalbantoğlu	8	70	Hacı Pembe
Yeşil	2	35	Remziye
İncirli	2	29	Emine
Selimzâde	15	60	Sıdika
Diğer Selimzâde	9	15	Elmas
Hacı Seyfettin	7	20	Zeyni
Emir Sultan	7	29	Ganîme
Hoca Taşkın	10	12	Zekiye
Hazret	2	19	Fâtma
Yıldırım	0	10	Fethiye
Kapgan	10	15	Hüsniye
Ganîme Hanım	6	20	Ganîme

Toplam - Erkek Mektebi: 28 adet Erkek öğrenci: 1.700
Kız Mektebi: 31 adet Kız öğrenci: 1.164

EK – 2:

Hudâvendigâr Vilâyeti

Mektûbî Kalemi

Aded 12

Maârif Nezâret-i Celîlesi'ne

Devletlû Efendim Hazretleri

Hasan Hilmi ve Ömer Efendiler tarafından Bursa'da "Hadîka-i İrfân" nâmıyla ibtidâî ve rüşdî kısımlarını hâvî olmak üzere küşâdına ruhsat i'tâsı istid'â olunan mekteb hakkında suâl-i mütâla'ayı mutazammın 1 Mart 321 tarihli ve bir numrolu tahrîrât-ı 'aliyye-i Nezâret-penâhîleri Vilâyet Maârif Müdîriyeti'ne lede'l-havâle her nerede husûsî mekteb küşâd olunmuş ise mekâtib-i mevcûdenin tekemmül-i terakkîsine de bâ'is olup Bursa'nın vüs'at ve kesret-i nüfûsuna ve mekâtib-i mevcûde-i ibtidâiyye mertebe-i kifâyede bulunmadığı gibi mekteb-i i'dâdî-i mülkînin sunûf-ı rüşdiyyesinin dahî ziâdece olmasına binâen bu lüzûm burada pek ziyâde mahsûs idüğünden bi-mennihî-Te'âlâ mezkûr mektebin dahî cülûs-ı meyâmin-i me'nûs-ı hazret-i Pâdişâhî yevm-i mekârim-i tev'emine şeref-müsâdîf rûz-ı sa'd-ı efrûzda teyemmünen resm-i küşâdı icrâ olunmak üzere ruhsât i'tâsı husûsunun arz ve inbâsı ifâde kılınmış ve mütâla'a-i 'âcizânem dahî bu merkezde bulunmuş olmağla ol-bâbda emr u fermân hazret-i nem-leh'ül-emrindir.

Fî 12 Safer 323 ve fî 4 Nisan 321.

Hudâvendigâr Vilâyeti Vâlisi

Mühür

ÖZET

GİRGİN, İsmail, 20. Yüzyıl Başlarında Bursa’da Eğitim Öğretim Faaliyetleri, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011.

“20. Yüzyıl Başlarında Bursa’da Eğitim Öğretim Faaliyetleri” adlı tezimizin amacı, Osmanlı Devleti’nin 19. yüzyıldaki modernleşme sürecinde, eğitim öğretim alanında Bursa’nın yerini tespit etmek ve bu konuda istatistikî bilgiler vermektir. Çalışmamız 20. yüzyılın başı ile sınırlandırılmıştır. Tezimizin ana kaynağını Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmeleri, Maârif Salnâmeleri ve Devlet Salnâmeleri oluşturmaktadır. Salnâmelerden elde edilen bilgiler, arşiv belgeleri ve telîf eserlerle takviye edilerek desteklenmeye çalışılmıştır.

20. yüzyıl başlarında Bursa Sancağı’nda (yıllara göre değişmekle birlikte); 1 Vilâyet Maârif İdaresi ve merkeze bağlı Mudanya, Mihaliç, Adranos, Kirmasti, Gemlik ve Pazarköy kazalarında birer maârif şubesi, 654’ü eski usûl 33’ü yeni usûlde olmak üzere toplam 687 ibtidâî mektebi, Bursa Sancağı ile bağlı kaza ve bucaklarda 9 Rüşdiye, 1 İnas (kız) Rüşdiyesi, 1 Mülkî İdâdî, 1 Askerî İdâdî, 1 Dârülmuallimîn, 33 Medrese, 1 Sanâyi Mektebi, 1 Zirâat Mektebi, 1 Harîr Dârüttalîmi, 1 Harîr Dârüttahsîli, 1 Hadîka-i İrfân ile gayrimüslimlere ait 3 İdâdî, 36 Rüşdiye ve 151 İbtidâîye mektebi bulunmaktadır. Ayrıca 1 Amerikan Mektebi, 3 Fransız Mektebi ve 1 de Rus Mektebi mevcuttur.

Anahtar Sözcükler:

- 1. Bursa**
- 2. Eğitim - öğretim**
- 3. Mektep**
- 4. Hudâvendigâr**
- 5. İstatistik**

ABSTRACT

GİRGİN, İsmail, The Education Instruction Activities in Bursa at the Beginning of The 20th Century, Master Thesis, Ankara, 2010.

The purpose of our thesis called ‘The Education Instruction Activities in Bursa at the beginning of the 20th Century’ is to ascertain the place of Bursa during the process of modernization in the area of Education in the 19th century in Ottoman Empire and to give statistical information about this issue. Our work is restricted with the beginning of the 20th century. The main sources of our work are The Annuals of Hüdavendigar Province, the Annuals of the Ministry of Education and the Annuals of the Government. The information from the Annuals are tried to be assisted with the copyright literature.

In Bursa at the beginning of the 20th century (may change according to years), there are 1 Education Administration Office of the Province, Agency Offices adherent to the Center in the counties of Mudanya, Mihaliç, Adranos, Kirmasti, Gemlik and Pazarköy, 687 primary schools (İbtîdâî) including 654 primary schools in the old procedure and 33 primary schools in the new procedure, 9 Secondary Schools (Rüşdiye) in the counties and subdistricts adherent to the center, 1 Girls Secondary School, 1 Civilian High School (Mülkî İdâdî), 1 Military High School, 1 Teacher High School (Dârülmuaallimîn), 33 Medressehs, 1 Industry School, 1 Agriculture School, 1 Silk-Making Training School (Harîr Dârüttalîmi), 1 Silk-Making Education School (Harîr Dârüttahsîli), 1 Hadika-i Irfan and 3 High Schools, 36 Secondary Schools and 151 Primary Schools belonging to non-Muslim people. Additionally, there are 1 American School, 3 French Schools and 1 Russian School.

Key Words: 1. Bursa, 2. Education Instruction, 3. School, 4. Hüdavendigar, 5. Statistics